

**JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY**

**OBRAZ NACISTICKÉHO A
KOMUNISTICKÉHO VĚZNĚ
V ČESKÉ LITERATUŘE
2. POLOVINY 20. STOLETÍ**

DIPLOMOVÁ PRÁCE

**Autor práce: Ivana Veselková
Vedoucí práce: doc. PaedDr. Michal Bauer, Ph.D.**

České Budějovice 2008

**THE UNIVERSITY OF SOUTH BOHEMIA
IN ČESKÉ BUDĚJOVICE
PEDAGOGICAL FACULTY
DIVISION OF CZECH LANGUAGE AND LITERATURE**

**THE THEME OF NAZI AND
COMMUNISTIC PRISONER IN
CZECH LITERATURE IN THE 2ND
HALF OF THE 20TH CENTURY**

THESIS

**Author: Ivana Veselková
Supervisor: doc. PaedDr. Michal Bauer, Ph.D.**

České Budějovice 2008

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce a to v nezkrácené podobě – v úpravě vzniklé vypuštěním vyznačených částí archivovaných filozofickou fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

V Českých Budějovicích dne 25. 4. 2008

Ivana Veselková

Touto cestou bych ráda poděkovala všem pedagogům z Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, s nimiž jsem měla možnost absolvovat studium až do této etapy, vedoucímu své diplomové práce, panu doc. PaedDr. Michalu Bauerovi, Ph.D., a v neposlední řadě svým rodičům, kteří mne po celou dobu studia podporovali.

V Českých Budějovicích dne 25. 4. 2008

Ivana Veselková

ABSTRAKT

Diplomová práce *Obraz nacistického a komunistického vězně v české literatuře 2. poloviny 20. století* pojednává o tematice politického vězení v próze daného období. Jejím cílem je podat ucelený pohled na obě zmíněné etapy a režimy, na vztah a postoje literární teorie k literatuře související s politickou tematikou a především na psychologický a sociální svět politických vězňů nacistického a komunistického režimu v literatuře.

V oblasti historické tematiky práce vychází především ze studií pojednávajících o historickospolečenském klimatu a charakteru doby. V literárně teoretické oblasti se opírá o poznatky českých i světových teoretiků literární vědy, stejně jako filosofů a kulturních historiků věnujících se tématu vztahu politiky a literatury.

Hlavní součástí práce je rozbor psychologie a sociologie literárních postav vycházející z konkrétních beletristických děl české literatury, která se věnují tématu nacistického či komunistického politického vězení a koncentračních táborů. Cílem této části je představit systematický a uspořádaný obraz vnitřního i vnějšího světa literárního subjektu politického vězně.

ABSTRACT

The dissertation *The theme of Nazi and Communist prisoner in Czech literature in the 2nd half of the 20th century* deals with political prison in prose of the given period. Its aim is to show the whole picture on both mentioned phases and regimes, on relations and attitudes of literary theory to the literature, which is related with political theme and firstly on psychological and social world of political prisoners of Nazi and Communist regime in the literature.

In the area of historical theme the dissertation firstly draws from essays, which deal with historical and social climate and character of the period. In the literarily - theoretical area leans on information of Czech and world theorists of the literary science, as well as of philosophers and cultural historians, who devote to the theme of the relation of literature and politics.

The main element of this work is analysis of psychology and sociology of literary characters, which derive from concrete works of Czech literature, which apply to the theme of Nazi and Communist political jails and concentration camps. The aim of this part is to introduce systematic picture of the inward and outward world of literary subject of the political prisoner.

OBSAH

OBSAH.....	7
ÚVOD.....	10
I. HISTORICKOSPOLEČENSKÝ OBRAZ DOBY	12
I. a Historickospolečenská situace v Čechách v době 2.světové války	12
I. b Historickospolečenská situace v Čechách v době komunismu	15
II. LITERÁRNÍ TEORIE A POLITICKÉ VLIVY.....	20
II. a Literatura a politické klima doby	20
II. b Literatura s tématem politického vězení	23
II. c Literární teorie a geografická podmíněnost literatury	26
II. d Intelektuálové a politická totalita	30
II. e Literární teorie a osobní svět hrdiny.....	32
II. f Literatura se zkušeností koncentračních táborů 2. světové války.....	37
III. SPOLEČENSKÝ PROFIL POLITICKÝCH VĚZŇŮ	42
III. a Společenský profil nacistického židovského vězně	42
III. b Nacistický vězeň v politickém slova smyslu	46
III. c Společenský profil komunistického vězně.....	47
III. d „Prominentní vězni“	51
III. e Piloti RAF	53
IV. VZTAH IDEOLOGIE A POLITICKÉHO VĚZENÍ	55
IV. a Nacismus a židovský původ	55
IV. b Politické procesy.....	56
V. ABSURDITA OBVINĚNÍ A POCIT VINY	59
V. a Podoba viny v komunistických procesech	59
V. b Vina za zdmí vězení.....	60
V. c Vina, nacismus a tlak koncentračních táborů.....	62
VI. POLITICKÉ VĚZENÍ A KRAJNÍ SITUACE	64

VI. a Boj za lidskou důstojnost.....	64
VI. b Psychologický nátlak.....	67
VI. c Projevy vzdoru.....	69
VII. PSYCHOLOGICKÝ SVĚT POLITICKÉHO VĚZNĚ	73
VII. a Vzpomínky a sny.....	73
VII. b Pocity strachu a úzkosti.....	74
VII. c Morálka.....	75
VII. d Duchovní zázemí.....	78
VII. e Vězeňský humor.....	80
VII. f Lidé a zvířata.....	82
VIII. POLITICKÉ VĚZENÍ A RODINA.....	84
VIII. a Dopady komunistického vězení na rodinu.....	84
VIII. b Rodina kontra koncentrační tábor.....	87
VIII. c Korespondence.....	88
IX. ŽENY A POLITICKÉ VĚZENÍ.....	89
IX. a Obraz žen v koncentračních táborech 2. sv. v.	89
IX. b Ženy a komunistické politické procesy.....	90
IX. c Fenomén ženské krásy.....	92
X. VZTAHY V PROSTŘEDÍ POLITICKÉHO VĚZENÍ.....	96
X. a Solidarita a přátelství.....	96
X. b „Milenecké“ vztahy.....	98
X. c Vězni vs. bachaři.....	101
XI. ŽIVOT SE ZKUŠENOSTÍ POLITICKÉHO VĚZENÍ.....	104
XI. a Společnost a politický vězeň.....	104
XI. b Vliv politického vězení na charakter a osobnost člověka.....	106
ZÁVĚR	109
LITERATURA.....	111
I. Seznam odborné literatury.....	111

II. Seznam beletrie	114
OBRAZOVÁ PŘÍLOHA.....	117

ÚVOD

Diplomová práce *Obraz nacistického a komunistického vězně v české literatuře 2. poloviny 20. století* pojednává o historickospolečenském postavení a psychologickém profilu politických vězňů v literatuře daného období. Vedle toho se v úvodních kapitolách věnuje také literární teorii a jejím názorům na vztah literatury a politiky a stručnému představení charakteru doby 2. světové války a komunismu.

Obě období jsou vystižena především ve svých historických a společenských souvislostech tak, aby osvětlila rámec, v němž zmíněná literární produkce vznikala, neboť tvoří její časový rámec a objevují se na pozadí všech níže zmiňovaných literárních titulů. Práce zde vychází z postřehů kulturních historiků a historických syntéz.

Část formálně nazvaná jako teoretická se zastavuje u vztahu literatury a politického klimatu doby. Věnuje se otázce jejich vzájemného vlivu a podmíněnosti, stejně jako postavení a možnostem působení literatury v demokracii či v diktatuře, jakožto ve dvou protikladných režimech.

Pohled literární teorie neopomíjí ani tematiku politického vězeňství, fenomén hrdinství a roli intelektuála. Zmíněné aspekty jsou nahlíženy ze společenského hlediska, vedle jiného za pomoci sociologie a psychologie literatury.

Hlavní část práce vychází ze studia beletrie – prózy 2. poloviny 20. století, která představuje obraz nacistického a komunistického politického vězně. Do kategorie vězně nacistického jsou zařazeni nejen lidé věznění v koncentračních pracovních a vyhlazovacích táborech, ale také lidé odsouzení k výkonu trestu v káznicích za politickou – především odbojovou, činnost.

Vedle společenského pohledu na samotné vězně, jejich roli ve společnosti před odsouzením, během výkonu trestu a po jeho uplynutí je věnována pozornost také instituci rodiny, rodinným vztahům a jejich metamorfózám pod tlakem politicky vězeňské zkušenosti. V souvislosti

s gender studies je jedna z kapitol zastavením nad vztahem ženské otázky a mikroklimatu světa politického vězeňství, jeho shodnými a naopak rozdílnými znaky oproti „tradičně mužské“ představě, včetně specifik, jež s sebou přináší.

Neopomenutelnou součástí je potom sestavení psychologického profilu a světa literárních hrdinů s cejchem politického žaláře. Zde je věnována pozornost fenoménu viny a odsouzení, morálky a lidské důstojnosti, významu přátelských i mileneckých vztahů, víry, kultury a duchovního bohatství, stejně jako schopnosti zachovat si lidskou tvář a důstojnost i ve specifickém prostředí vězení, které se snaží o systematickou degradaci politických odsouzců.

Cílem diplomové práce je podat ucelený obrázek psychologického a sociálního světa literárního subjektu politického vězně v próze 2. poloviny 20. století, stejně jako se zaměřit na vztah mezi literaturou a politickým pozadím reálného světa.

I. HISTORICKOSPOLEČENSKÝ OBRAZ DOBY

I. a Historickospolečenská situace v Čechách v době 2.světové války

15. března 1939 obsadily německé vojenské oddíly území Čech a Moravy a o den později zde vyhlásily svoji okupační správu – Protektorát Čechy a Morava. Celou zemí dochází k šíření germanizace a to z hlediska politického, ale i společenského, legislativního a duchovního. Lidé si uvědomovali nebezpečí, které hrozí nejen existenci země, ale i jejich vlastní existenci. Valná většina Čechů a Moraváků s vyhlášením protektorátu nesouhlasila a těžce nesla nastalou situaci, nicméně věřila, že vše brzy pomine. Někteří z nich se přidali na stranu protiněmeckého odboje a vstoupili do organizací jako Obrana národa nebo Petiční výbor Věrní zůstaneme, někteří projevovali hrdinství drobnými činy nebo sabotážemi, někteří se přiklonili – ze strachu či z prospěchářství, na stranu okupantů a kolaborovali. Mezi formy odporu patřilo na příklad strhávání německých symbolů a vyhlášek nebo produkce ilegálního tisku jako byl nejčtenější časopis V boj. Nacistická tajná policie – gestapo, takovéto akce evidovala a pilně pracovala na rozložení odbojových organizací a potrestání jejich členů. Jak však vzpomíná ve své stati literární teoretik Václav Černý: *„Každá nová vlna řádění gestapa měla jeden neomylný důsledek, a tato spojitost byla jakoby bolestně hrdinským zákonem těch pěti let: na troskách rozbitých organizací, gestapu přímo pod rukou, se ihned objevovaly ilegální akční kroužky. Rostly znovu ze zbytků revolučního podzemí bývalého i mimo ně, množily se jako houby po dešti, často naivně, bez konspiračních zkušeností, ba často i bez základní opatrnosti, německé policii přímo pod nůž.“*¹

Ihned po vyhlášení protektorátu nastává obsazování významných českých podniků, budov a institucí německou správou. Současně také došlo ke

¹ ČERNÝ Václav: V zúženém prostoru. Praha, Mladá fronta 1994, s. 89.

zmrazení českého hospodářství, všeobecné germanizaci a omezování především intelektuálního života, což vyvrcholilo 17. listopadu 1939 uzavřením českých vysokých škol a odvedením řady akademiků a více než tisícovky studentů do koncentračních táborů. Zavření vysokých škol bylo nejen snahou ochromit české intelektuální klima, ale bylo také reakcí na demonstrativní oslavy 28. října, při nichž zemřel dělník Vojtěch Sedláček a byl smrtelně zraněn student Jan Opletal, jenž se stal symbolem doby a jehož pohřeb 15. listopadu 1939 byl doslova národní manifestací.

Systém prvorepublikového liberálního trhu byl nahrazen řízením a dohledem německé strany, byla ustanovena nucená správa podniků, kterou měli zcela pod dozorem okupanti. Ti zřídili tzv. dozorčí úřadovny pro kontrolu dovozu a vývozu zboží průmyslového charakteru, jež stejně jako jiné organizace podléhaly přímo Úřadu říšského protektora, což souviselo se snahou Němců kontrolovat jakékoli dění v protektorátu. Snaha o všeobecný dohled se odrazila na příklad i ve zřízení úřadů práce, které přesně evidovaly pohyb pracovních sil, dávaly souhlasy ke změně zaměstnání, apod. Mnoho lidí bylo nuceně nasazeno na práci mimo Čechy, do Německa. Německá kontrola spadala také do oblasti potravinového zásobování. Potraviny byly vydávány na lístky, což mělo za cíl mimo jiné regulaci spotřeby jídla. Lístky byly přidělovány v úměrnosti ke stupni práce, kterou člověk vykonával. Tento přidělový systém přirozeně vyvrcholil ve vzniku černého trhu, jež ve své podstatě vedl k nelegalitě a dalšímu vykořisťování.

Čelními nepřáteli nacistů, respektive největším trnem v jejich oku, byli Židé. Na ně se vztahovala nejpřísnější nařízení zakazující koupi novin či praní ve veřejných prádelnách, jejich školy byly plně uzavřeny, měli povinnost nosit žluté Davidovy hvězdy s nápisem Jude, jejich pracovní doba nebyla časově omezena a postupně byli transportováni do koncentračních táborů – nejprve do internačních, pracovních, poté do vyhlazovacích. Celkově přišlo za 2. světové války o život osmdesát tisíc Židů z Čech a Moravy.

Autonomní protektorátní správu představoval úřad prezidenta v čele s Emilem Háchou a protektorátní vláda, v jejímž čele stál nejprve Rudolf Beran, následně generál Alois Eliáš, který byl po nástupu Reinharda Heydricha do úřadu protektora (1941) za protinacistickou činnost spočívající ve spolupráci s domácím odbojem a londýnskými emigranty popraven a vystřídán dr. Jaroslavem Krejčím. Jej v čele vlády později nahradil Richard Bienert. Jedinou oficiální českou politickou organizaci představovalo Národní souručenství, jehož existence byla pouze záležitostí formální.

České autonomní správě byla nadřícena německá okupační moc a autonomní protektorátní orgány. Zásadní bylo především postavení říšského protektora, jímž se jako první stal bývalý ministr zahraničí Konstantin von Neurath. Kvůli vzrůstajícímu odporu Čechomoraváků a intenzivním protestům vrcholícím až stávkami byl v září 1941 nahrazen tzv. zastupujícím říšským protektorem Reinhardem Heydrichem. Ten měl vzniklou situaci v zemi uklidnit. Rozpoutal kruté stanné právo trvající od doby jeho nástupu až do 20. ledna 1942. Během něj došlo k popravě mnoha lidí. Heydrich prosazoval tzv. politiku cukru a biče. Na jedné straně platilo stanné právo, na straně druhé se snažil o zklidnění hospodářské a sociální situace v zemi.

Heydrich, který symbolizoval lidskou zrůdu v čele země, se stal centrem zájmu zahraničního londýnského odboje. Ten na zastupujícího říšského protektora skrze skupinu Antropoid připravil a úspěšně provedl smrtící atentát. K. H. Frank, státní sekretář a velitel gestapa, vydal den po atentátu – 28. května 1942, oznámení, v němž stálo: „1) Dne 27. května byl v Praze spáchán atentát na zastupujícího říšského protektora SS-Obergruppenführera Reinharda Heydricha. Na dopadení pachatelů se vypisuje odměna 10 milionů korun. Kdo pachatele přechovává nebo jim poskytne pomoc, anebo má vědomost o jejich osobě, anebo má vědomost o jejich pobytu a neoznámí to, bude zastřelen s celou svou rodinou. 2) Nad okresem Oberlandratu v Praze se vyhláší oznámením této zprávy v rozhlase civilní výjimečný stav. Nařizují se tato opatření: a) Zákaz vycházet z domu pro veškeré civilní obyvatelstvo od 27.

*května 21. hodiny až do 28. května 6. hodiny. b) na tutéž dobu se uzavírají veškeré hostince, biografy, divadla, veřejné zábavní podniky a zastavuje se veškerá veřejná doprava. c) Kdo se přes tento zákaz v uvedené době objeví na ulici, bude zastřelen, nezůstane-li stát na první výzvu. d) Další opatření jsou vyhrazena a budou oznámena rozhlasem.*² Německá správa na atentát reagovala krutým terorem, tzv. druhým stanným právem, které představovalo zběsilé vraždění. Období tvrdých represí a mstivého nacistického běsnění datované od 27. května, kdy byl atentát spáchán, do 3. července se do českých dějin zapsalo jako tzv. heydrichiáda. Rozsáhlé čistky vedl Karel Herman Frank. Bylo během nich popraveno na 1500 lidí, mezi nimi také dopadení atentátníci, se zemí byly srovnány vesnice Lidice a Ležáky, což vyvolalo rozruch i na mezinárodním politické scéně.

Od roku 1943, kdy Němci začali trpět stále více porážek na mezinárodním válečném poli, docházelo ke změnám k lepšímu, které se projevovaly i v okupovaných zemích. S tím souvisel také narůstající vznik partyzánských jednotek v protektorátu. Nejvýznamnějšími byly na příklad Zelený kádr nebo Jiskra. Se začátkem roku 1945 se již dalo tušit, že Německo stojí před pádem, což se potvrdilo dubnovým vznikem České národní rady jakožto sjednocujícího orgánu domácích bojovníků proti nacismu a všech, kdo se alespoň v závěru války chtěli na pádu fašismu podílet. Stvrzení pádu fašistického režimu a Protektorátu Čechy a Morava přišlo 5. května 1945 s květnovým povstáním, které propuklo v Praze a stálo život neuvěřitelné tři tisíce sedm set lidí.

I. b Historickospolečenská situace v Čechách v době komunismu

V únoru 1948 došlo v Československu k zásadnímu politickému zvratu, který zemi ovlivnil na dalších dlouhých padesát let. Po únorovém

² HARNA Josef, FIŠER Rudolf: Dějiny českých zemí II. Praha, Fortuna 1998, s. 189.

komunistickém puči, kdy byla demokratická část vlády obratně zbavena svých postů, nastala dlouhá vláda jedné strany orientovaná směrem na Sovětský svaz a jedinou ideologii – marxismus-leninismus.

V oblasti hospodářství došlo ke znárodnění průmyslu a většiny soukromého majetku, k hospodářské orientaci na těžký průmysl a prosadilo se plánování v podobě vytyčených cílů – tzv. dvouletek, potažmo pětiletok.

V souvislosti s komunistickou vládou jedné strany se zemí rozprostřela řada prověrek, omezování, nátlakových provokací a zbavování se politicky nepohodlných osob. Jedněmi z prvních podobných provokací byly v roce 1947 tzv. krčmářský a mostecký případ. První byl mířen jako nátlak na demokratické ministry, jimž byly doručeny výbušniny, druhý představoval vykonstruované obvinění ze špionáže.

Komunistická mašinérie sázela na získání si věrných příznivců prostřednictvím agitací, využití lidských slabostí jakými jsou ctižádostivost a touha po úspěchu, ale věřila také v dohled a organizování všeho a všech. Dochází tak k situaci, že je zakázána opozice a pokud nějaká existuje, je okleštěná a kontrolovaná, což souvisí s cílem udržovat společnost v nevědomé apatii a slepé poslušnosti. Typickým rysem doby byla masová kontrola ve všech sférách a vybudování sítě tajné policie. Zemí se šíří zprávy o „*sadistickém trýznění zatčených, o lidech odsuzovaných bez soudu, o rozsudcích dodávaných z ústředí strany soudu před zahájením přelíčení, o lidech ubitých na policii nebo v soudní vazbě.*“³

Masové perzekuce se týkají především 50. let. Jejich příčiny vycházely z nejrůznějších důvodů a dopadaly na lidi, kteří se jevili nebezpeční a nevyhovující režimu, příslušeli k nevhodné společenské třídě (např. inteligenci či buržoazii), účastnili se opozičních akcí proti straně nebo byli postiženi kompromitující minulostí, jakou mohly být styky se západním světem anebo členství v některé z komunismu nepohodlných organizací. „*Hned po únoru*

³ CHALUPECKÝ Jindřich: *Tíha doby*. Olomouc, Votobia 1997, s. 15.

akční výbory Národní fronty prosadily propuštění z práce čtyř tisíc dělníků, kteří se nezúčastnili generální stávky 24. 5. 1948. Na pět tisíc rodin živnostníků a rolníků bylo vystěhováno z pohraničí zpět do vnitrozemí pro nesouhlas s převratem. Stejně tak bylo rozptýleno ve vnitrozemí na devět tisíc občanů německé národnosti. Ze zaměstnání bylo propuštěno přibližně jedenáct tisíc úředníků státní správy, z Bezpečnosti muselo odejít tři tisíce příslušníků, z armády téměř 28% důstojníků, z vysokých škol bylo vyloučeno 18% studentů, asi pět set profesorů a docentů. Stejně tvrdé čistky probíhaly v řadách vedoucích pracovníků v průmyslu. Další lidé byli přeřazeni na méně kvalifikovaná místa, byl jim zastaven služební postup, jejich děti nemohly být přijaty na studia, apod. Téměř šedesát šest tisíc občanů bylo zbaveno volebního práva.“⁴

Právě politické procesy, které začaly v souvislosti s perzekucemi ihned po převratu v únoru 1948, jsou smutným symbolem 50. let. Mezi ty nejnámější patří poprava generála Heliodora Píky, protinacistického účastníka zahraničního odboje, dále proces s bývalými funkcionáři nekomunistických stran Františkem Drtinou, Jánem Lichnerem a Bohumilem Laušmanem. Proces, jehož zvuk přesáhl i hranice Československé republiky, byl proces s Miladou Horákovou, na níž byl i přes zahraniční protesty s podpisy Winstona Churchila či Alberta Einsteina v roce 1950 vykonán trest smrti. Perzekuce a čistky ovšem zasáhly i do vlastních komunistických řad a vyvrcholily v roce 1952 odsouzením a popravou generálního tajemníka KSČ Rudolfa Slánského a jedenácti dalších funkcionářů.

Jedním z čelních nepřátel komunistického režimu se stala církev v jakýchkoli podobách, což se odráží na příklad v tzv. číhošťském případu s pověstným pohybem kříže a smrtí kněze Josefa Toufara. Ten pravděpodobně podlehl následkům bití při výsleších. Právě brutalitou a násilím byly komunistické policejní výslechy politických odpůrců proslulé.

⁴ HARNA Josef, FIŠER Rudolf: Dějiny českých zemí II. Praha, Fortuna 1998, s. 218-219.

Řada odborníků byla po roce 1948 nucena opustit svá místa, na mnoho intelektuálů, a nejen na ně, dopadly následky perzekucí, na což vzpomínal ve své besedě se studenty v roce 1968 i jeden z takto postižených – teoretik Václav Černý, jenž paradoxně prošel vězněním na pražském Pankráci za nacistické okupace a později i vlnou komunistických čistek. Období 50. let charakterizoval slovy: *„Nejprve strašlivé, hanebné perzekuční prověrky československého studentstva, vylučovaného ze škol jeho stalinskými spolustudenty, tisíce a tisíce mladých existencí zlomených, hnaných do ulic, do fabrik, na stavby silnic, do dolů s černými výložkami vojáků pracovních čet! Celá jedna generace československé inteligence podupána, poplivána, zhanobena. (...) A bylo tu hrůzné nebezpečí, že tento zločin na duchu nenapravitelně zničí a zprzní všechny, potlačované i potlačovatele: oběti proto, že je navěky rozežere zoufalstvím a nihilismem, ztrátou víry v spravedlnost a hodnotu jakoukoliv – generace desperátů; mladé prověřkáře proto, že v nich navždy rozdmýchá pudy záští, všemoci a lživého, násilného arivismu – generace gestapáků (...) Ale já jsem ty chlapce i děvčata znal, na obou stranách, pronásledované i pronásledovatelské, a věděl jsem, že podobné a tak slibné pokolení jsme neměli za lidské paměti: neboť ti mladí lidé, nezralí věkem, byli podivuhodně zralí charakterem a lidskou opravdovostí, vesměs prošli zkouškami nucených prací v reichu nebo v poválečných technických či jiných službách, na střední škole bylo jim zamezeno studovat českou historii i literaturu, ba studovat vůbec, dovedli tedy ocenit, že studium je výsada a velikost, nikoliv ubíjení času a nuda, a také pracovali s takovou žádostivostí, touhou, radostí a pílí, že jsem ještě neviděl mladé pokolení, ani kdysi svoje, tak pracovat! To, co na nich bylo spácháno, byl podlý zločin.“⁵*

Přestože v 60. letech přišlo v souvislosti se Stalinovou smrtí a nástupem liberálnějšího generálního tajemníka SSSR Chruščova celkové uvolnění klimatu ve východním bloku, nástup Leonida Iljiče Brežněva, rok 1968 a

⁵ ČERNÝ Václav: V zúženém prostoru. Praha, Mladá fronta 1994, s. 213-214 .

srpnová invaze vojsk Varšavské aliance celý trend umrtvily a nastalo období sedmdesátých let, normalizace a utužení režimu. Symbolem boje proti normalizaci se stal student Jan Palach, jenž se v lednu 1969 na protest proti sovětské okupaci upálil. V souvislosti s normalizací se rozpoutala vlna dalších čistek, perzekucí a emigrací. Nevyhnul se jim ani československý parlament. Řada intelektuálů a odborníků, kteří se v 60. letech směli vrátit do svých profesí, byla opět sesazena, byla jim zakázána činnost a mnozí z nich dobrovolně či pod nátlakem emigrovali.

Ve specifickém postavení se ve své době ocitaly veškeré prostředky ovlivňující veřejné mínění, a to především žurnalistika a publicistika, které ulpívaly stejně jako jiné podobné obory na mrtvém bodě. Publicistika byla podřízena době a ideologii a byla přísně střežena. Dozor padal především na témata, o nichž se smělo či nesmělo psát. Existovaly však skupiny publicistů okolo ilegálních tajných periodik orientovaných na demokratické principy. Tato periodika a jejich představitelé však byli stranou a cenzurou sledováni a vystaveni stálému pozorování a snahám o rozprášení.

V době normalizace se začala vytvářet také organizovaná opozice vůči režimu reprezentovaná v první řadě hnutím Charta 77, silným disentem a spolupracujícími představiteli ze zahraniční emigrace.

S rostoucím tlakem vyvíjeným na komunistické představitele ve státech východní Evropy a především v souvislosti s hospodářskými problémy, které byla strana nucena přiznat, se politická situace v Československu začíná na konci 80. let vyhrocovat. Nakonec vrcholí Sametovou revolucí, jež měla stejný výsledek jako jiné jí podobné ve východním bloku – pád komunistického režimu. Československo se vydalo v listopadu 1989 na cestu demokracie a budování svobodného státu. Během rozsáhlé amnestie udělené prezidentem Václavem Havlem 1. ledna 1990 bylo omilostněno více než patnáct tisíc vězňů. Politickým vězňům se tak dostalo rehabilitace. Ne všichni omilostnění však byli vězni politickými.

II. LITERÁRNÍ TEORIE A POLITICKÉ VLIVY

II. a Literatura a politické klima doby

Politické klima doby se odráží ve všech společenských sférách života lidí, kulturu a literaturu nevyjímaje. Literární prostředí je ovlivněno možnou cenzurou v totalitě, dobovým trendem, zájmem a kupní silou čtenářů ve společnosti stojící na ekonomických pilířích či žánrem ve své době oblíbeným a protěžovaným – na příklad dramatem v antice nebo experimenty v poezii počátku 20. století. Literatura nepřímo představuje jedno z nejvýznamnějších zrcadel doby a zdrojů reakcí na ni.

Období nacismu, respektive 2. světové války, a komunismu s sebou přinesla perzekuce a zatýkání mnoha nevídaných a režimu nevyhovujících osob, a to z důvodů politických, rasových či náboženských. Mezi nimi se objevila velká řada spisovatelů, intelektuálů a představitelů veřejného života, kteří disponují vlivem na soudobou společnost.

Nejen tematika politického vězení v nacistickém či komunistickém táboře, ale tematika těchto období vůbec přináší autorům nepřehledné množství námětů pro vytváření co nejbarvitěji a nejpestřeji komponovaných charakterů. Právě tyto dvě specifické dějinné etapy s sebou přináší podklady pro příběhy utrpení a osudů „obyčejných“ lidí, myšlenky a touhy po svobodě či pocity absurdity plynoucí z poslušnosti jakékoli totalitě a jejímu diktátu. Zmíněné fabule představují jeden z tematicky nejsilněji zastoupených celků v české literární tvorbě 20. století.

Přestože literární dílo představuje a před recipienta staví fiktivní příběh odehrávající se v imaginárním světě, je příběh situovaný ve světě nacistického či komunistického vězení v podvědomí čtenáře zasazen do prostoru časově i prostorově reálně známého a existujícího, a to autorům i čtenářům. Pro autory tak doba 2. světové války a komunistického režimu tematicky představovala *„jednu z velkých možností českou kulturní diskontinuitu rozrušit aspoň na ploše postav v jejich společenských a dějinných souvislostech a vazbách. Při*

troše rozhlédnutí se zdá, že náš národ je tvořen nejméně pěti miliony románových postav s českou zažitou zkušeností z okupací, převratů, iluzí a deziluzí, svobody a ztráty svobody, ztráty ceny života a nalezení jeho ceny, s vůlí k pravdě pod tvrdými tlaky mocenských faktů, s tvorbou charakteru i s podléháním bezmoci, ze statisíců v koncentracích, z neuvěřitelné síly oběti volené a vědomé. Krátce, je toho na tomto prostoru jako v pařeništi napěchováno tolik, že zahraniční autor, komíhající své postavy mezi obehranými trojúhelníky manželského a pseudomanželského typu, vsazenými případně i do vztahů s mimozemskými civilizacemi, by nutně zbledl závistí.“⁶

Literární teorie někdy hovoří o spojitosti a vlivu mezi literaturou a politikou tak silně, že je literatura označována jako „výraz *politického přesvědčení nebo vůle, představa o politických idejích, teoriích a činech spisovatelů*“⁷. Většina literárních kritiků však tuto tezi po právu odmítá, neboť podobné interpretace textu následně vedou ke zpolitizování literárního díla (a potažmo autora) a představují ne výklad textu, nýbrž výklad politických přesvědčení a názorů recipienta. Často se při takovéto chybné a zavádějící interpretaci může stát, že literární dílo neobsahující politické názory a ideály je zpolitizováno a zneužito k politické propagandě. Tak je i bagatelizováno na pouhou loutku v rukou propagandy, k čemuž svádí především vládní forma totality a její schematismus.

V některých dobových či světových literaturách se však vyskytují momenty, kdy je propojenost mezi politikou a literárním obsahem nevyhnutelná. André Malraux ve svém Lidském údělu (*La condition humaine*) dokonce píše, že: „*Neexistuje žádný (román), který by neměl nic společného s politickými poměry (...) Bohužel se stalo zvykem hodnotit politické romány politicky*“⁸. Román tedy může být podmíněn politickým klimatem, v němž vzniká či v němž se jeho děj odehrává, problém však

⁶ www.aluze.cz/2002_01/rotrekl.php

⁷ STRELKA Joseph P.: *Literatura a politika. Pohledy z literárněvědné perspektivy*. Brno, Centrum pro studium demokracie a literatury 2001, s. 6.

⁸ *Ibidem*, s. 11.

nastává, je-li z politických hledisek světa vnějšího interpretován. Umberto Eco tento svět interpretace nazývaného světem reálným. Politika je součástí života a jak již bylo zmíněno fenoménem, který ovlivňuje stejně jako morálka, filozofie či ideologie všechny části a aspekty života lidí, ať jde o politiku diktatury či demokracie. Literaturu je tedy nutné chápat jako kompaktní celek více vlivů.

Specifický je pohled na literaturu a její již nastíněné možnosti v prostoru demokracie a diktatury. Přestože demokracie poskytuje větší možnosti pro růst a projev individualit, tak také často poukazuje na vzájemné ovlivňování se státu a politiky s kulturou a literaturou a na nutnost obsažení pozitivního univerzálního lidství a individuální lidské svobody v uměleckých dílech. Zmíněné hodnoty se vylučují s útlakem a omezováním člověka, neboť „pokud jde o svobodu individua, je to neomezené poznávání a sdělování a svobodné tvůrčí zanícení“⁹, které „vede k formování rozumného státu, stejně jako vrcholných literárních děl“¹⁰.

Diktatura se naopak vyznačuje jednoznačnou snahou o kontrolu všeho a všech, a to především intelektuálů a spisovatelů, což je zásadním krokem omezujícím svobodu myšlení a tvorby. Již za 2.světové války si tento fakt uvědomoval na příklad Václav Černý, který prohlašoval: „Měl jsem za to, že kulturní pracovníky vůbec není třeba organizovat a afileovat, že jsou většinou z moci svého rozumu sami vnitřně připraveni, k nové práci hotovi.“¹¹.

Při zamyšlení se nad vztahem literatury a politiky se objevuje myšlenka, že v demokracii je literatura sice svobodnější, nicméně její funkce není tak významná. Společnost a stát mají pro svůj chod jiné páky. Jindřich Chalupecký vyslovuje tezi, že „spor mezi apolitičností a političností literatury se zdá bezvýhodný. Političnost ji vede do zneužití, ale apolitičnost ji odsuzuje

⁹STRELKA Joseph P.: Literatura a politika. Pohledy z literárněvědné perspektivy. Brno, Centrum pro studium demokracie a literatury 2001, s. 14.

¹⁰ Ibidem, s. 14.

¹¹ ČERNÝ Václav: V zúženém prostoru. Praha, Mladá fronta 1994, s. 91.

*k neúčinnost.*¹². Objevuje se tedy názor, že literatura a kultura vůbec mají větší význam, dopad a působení v oblasti diktatury než v oblasti demokracie, neboť „*v nesvobodné společnosti mají spisovatelé větší význam*“¹³. To poukazuje na fakt, že doba politického rozkvětu často nesouvisí s rozkvětem literatury, neboť lidé utlačovaní diktaturou hledají hlasy, které by se za ně v době útlaku ozývaly, a ty představuje právě a především literatura.

Problematika politické literatury vztahující se ke 2. světové válce či době komunistické totality je výstižně obsažena v Chalupeckého slovech, jimiž předkládá charakteristiku událostí srpna roku 1968. Tak jako v oné inkriminované době i v této literatuře se „*střetla ideologie a svoboda – ideologie, která vždy chce shrnout existenci světa do teoretické poučky, a svoboda, která navždy všem teoriím uniká*“¹⁴ – stejně jako člověk připadající si vlivem totality jako vězeň ve vlastní zemi, či vězeň toužící uniknout ze zdí žaláře.

II. b Literatura s tématem politického vězení

Literatura komponovaná v časovém rámci 2. světové války je majoritně mířena do vězeňského prostředí koncentračních táborů. Pokud se v nich přímo neodehrává, je téma uvěznění, jež souvisí s přímou obavou o lidský život, alespoň nastíněno a očekáváno. Tak tuto hrozbu pocítuje na transport se detailně připravující Pan Theodor Mundstock nebo otec Popper, jenž se v zoufalství vydává na lov milovaných srdců za účelem získat pro své chlapce jejich maso, které hochům dodá před transportem sílu na dlouhou dobu. Vězeňská hrozba je v literatuře časového rámce 2. světové války buď promítnuta přímo nebo stále stojí na pozadí dějového rámce.

¹² CHALUPECKÝ Jindřich: *Tíha doby*. Olomouc, Votobia 1997, s. 32.

¹³ STRELKA Joseph P.: *Literatura a politika. Pohledy z literárněvědné perspektivy*. Brno, Centrum pro studium demokracie a literatury 2001, s. 13.

¹⁴ CHALUPECKÝ Jindřich: *Tíha doby*. Olomouc, Votobia 1997, s. 41.

Hrozba vězení v literatuře antikomunisticky orientované je tématem spíše okrajovějším, perifernějším. Literární subjekty režimem pohrdají, sabotují jej, rozprávějí o jeho hlouposti a absurditě, občas pomýšlejí na emigraci. Přímé hrozbě věznění, o níž by byli nuceni přemýšlet, připravovat se na ni a jež je jejich jasným a nevyhnutelným osudem, však nečelí. Literární subjekty v době komunistické se v takto patové a bezvýhodné situaci nenachází, přemýšlí spíše o možnosti, jak se totalitní době postavit a čelit jí.

Daniela Hodrová charakterizuje vězeňské prostředí jako „*topos uzavřeného prostoru stojící v protikladu k toposům otevřeného prostoru*.“¹⁵, kam se literární hrdina dostává nedobrovolně a za trest. V českých románech 20. století se vězení v politickém slova smyslu objevuje především v souvislosti s politickospolečenskou situací jako svět potlačení svobody, sekundární vězení existující jako podmnožina primárního vězení, které symbolizuje totalitní stát sám o sobě. Prostor věznice tedy představuje konkrétní a vytyčené omezení v rámci celkového světa nesvobody a totality, jež prostředí fiktivního světa panuje. Literárním postavám, kterým představuje země sama o sobě vězení, se žalář ve svém pravém slova smyslu stává pouhým formálním stvrzením panující nesvobody. Nejbližším připodobněním věznice ve formálně svobodném světě nacistické okupace je ghetto.

Literatura s tematikou politického vězení je současně svébytným typem písemnosti v oblasti sociologie literatury. Představuje a odráží jedinečný svět mezilidských vztahů ve specificky podmíněném prostředí. Autor v literárním díle rozvíjí jedinečný fiktivní svět, který je součástí společenského klimatu tohoto fiktivního světa. Podle názorů Miloslava Petruska každá literatura vytváří výjimečné společenské klima a výjimečné vztahy, které vznikají a odehrávají se mezi literárními hrdiny. Příběh je tak odrazem jedinečné společnosti, jež existuje v literárním díle a je determinována jeho dobovými, místními a politickými souvislostmi. Je tedy nutné si uvědomit, že to, co čteme,

¹⁵ HODROVÁ Daniela: Poetika místa. Praha, H& H 1997, s. 103.

není sociologický dokument, ale fabulovaný příběh odehrávající se ve specifickém fiktivním světě literárního díla.

Literatura s politicky vězeňskou tematikou symbolizuje v literární vědě stejně specifický jev jako její protagonisté ve světě literárního díla. Tento svět je prostředím totality požadujícím absolutní jednotu ve všech sférách života, čemuž však nevyhovují a proti čemuž se staví hrdinové, kteří jsou následně separováni od společnosti a za svou jinakost vězněni. Většina politických vězňů se vyznačuje silným psychologickým a intelektuálním charakterem a potenciálem. Tyto hodnoty však svět totality a diktatury nepřipouští a staví se proti jakékoli duševní odlišnosti, inovacím a individualitě, neboť vyžaduje slepý respekt a poslušnost, kdy neexistuje jiná pravda než pravda stranická. Fenomén „nadpravdy“, proti níž vystupoval na příklad již Karel Čapek, je silným znakem totality a příčinou revolty vězněných postav. Václav Bělohradský nazývá takového revoltujícího člověka angažovaným intelektuálem, tedy člověkem, který je ve službě kultuře, své zemi a má pocit, že jeho úkolem je sloužit ideálu svobody, tvořivosti a individualismu. Jeho boj vrcholí právě v době marxismu-leninismu, kdy se objevuje řada jeho charakterových protikladů, respektive typů, jimž se podobat nechce – měšťáků a omezců uvězněných ve skořápce svého pohodlí a soukromí a slepě následujících diktát vládnoucí strany.

V Československu začal mířit pohled veřejnosti směrem k politicky vězeňské tematice literatury v 60. letech. To nepřímo souviselo, jak píše Sylvie Richterová, s vydáním výpovědi Alexandra Solženicyna *Jeden den Ivana Děnísoviče*, která se týkala vylíčení „života“ v sovětském gulagu a rozpoutala zájem světa o tato brutální politická vězení. V Československu se pohled společnosti logicky přenesl směrem k politickým procesům a politickým vězňům padesátých let. To všechno se událo ruku v ruce s celkovým společenským uvolněním, které nastalo ve výše zmíněném desetiletí. Řada lidí či literárních titulů se dočkala alespoň částečné rehabilitace, osvobození a spatření světla světa.

Z tohoto hlediska je na literaturu nahlíženo jako na zdroj historických faktů představujících paměť národa. Richterová vyslovuje myšlenku, že paměť je obranou před totalitami a extrémami, a definuje téma paměti jako jeden ze základů pro utváření identity – individuální i národní, v čemž hraje zásadní roli literatura a čímž prošli „*všichni, kdo nějakým způsobem k záchraně paměti přispěli, ať už tím, že se nazpaměť naučili veršům, které vznikaly ve vězení, nebo že si nemohli vzpomenout, kde ukrývají zakazované a vyřazované knihy, nebo že ani v exilu nezapomněli pokračovat ve své práci.*“¹⁶. Literatura v sobě totiž nese zcela zásadní a specifický typ informací a představuje specifický pramen o té které době.

Silným literárně-sociologickým tématem je také střet institucionálních představ o aspektech společnosti a reálném přístupu jednotlivých individualit k jeho naplnění. Literatura s politicky vězeňskou tematikou je pak v silné závislosti na publiku, k němuž se dostává a jež ji přijímá, na jeho zkušenostech a národních zkušenostech.

Smutným faktem české historie je, že řada z těch, kdo prošli nacistickým vězením, se o několik let později stali oběťmi vězení komunistického. Ti z nich, kteří chtěli sepsat a vydat svědectví o době nacistického útlaku, jej vydat nemohli, neboť sami figurovali na bolševických seznamech zakázaných autorů, jejich díla byla zakázána a svědectví vešla vniveč.

II. c Literární teorie a geografická podmíněnost literatury

Často konzultovaným tématem literárních teoretiků je v souvislosti s provázaností literatury a politiky téma evropské, potažmo středoevropské. Střední Evropa je částí světa nejmajoritněji ovlivněnou jak nacismem a jeho koncentračními tábory, tak komunismem, jeho represemi, politickým útlakem a vězněním. Přestože je vždy upozorňováno na roztržičnost střední Evropy

¹⁶ RICHTEROVÁ Sylvie: Místo domova. Brno, Host 2004, s. 194.

v měřítku etnickém, společenském i jazykovém, memento udržení demokracie a svobody je jejím zemím společné. Střední Evropa byla de facto odjakživa vystavena sjednocujícím tlakům, které ale byly vždy násilné a nesprávné – stejně jako myšlenka Třetí říše a komunistického bloku. Střední Evropa je totiž skupinou různorodých států a mentalit, jež se vedle sebe musely naučit svobodně koexistovat a v nichž se myšlenka sjednocení v důsledku podobných nešťastných řešení stala definitivně *passé*, neboť s sebou vždy nese nutnost popření některého ze svébytných národních znaků.

Komunismus se tak snažil o potlačení znaků individualismu nejen u jedinců, ale de facto také u středoevropských národů. Řada středoevropských autorů prošla nacistickými tábory a represemi, stejně jako komunistickými. Jiní naráželi ku příkladu na nesvobodu v oblasti literární. Josef P. Strelka píše, že boj za svobodu slova a její zachování je ve střední Evropě silný stále, neboť „*kde je svoboda dlouho a radikálně potlačována, naučí se autoři i publikum vážit si jí. Kde je dlouho samozřejmostí, tam hrozí, že její důležitost upadne v zapomnění*“¹⁷. Tím je střední Evropě nabízeno výsadní postavení v udržení světové svobody v umění. Právě ta je motorem pro rozvoj společnosti, k němuž právě ve střední Evropě po roce 1989 docházelo a ve snaze o vyrovnání se západu stále dochází. Svobodná literatura totiž „*odráží reálnou skutečnost, poskytuje podněty ke kritice, ke směrům do budoucna, k vyvarování se chybám*“¹⁸.

Sylvie Richterová se v eseji *Sémiotický vesmír* pozastavuje nad myšlenkou periferie a centra literatury. Výrazně k této problematice přistupuje z hlediska geografického a vyslovuje pravdivou myšlenku, že česká literatura inklinuje stejně jako jiné literatury menších národů k upínání se k jinému vyššímu vzoru, který je reprezentován větším národem, a „*malé národy, takzvané ‚malé kultury‘ se zpravidla sami definují jako periferie. Například*

¹⁷ STRELKA Joseph P.: *Literatura a politika. Pohledy z literárněvědné perspektivy*. Brno, Centrum pro studium demokracie a literatury 2001, s. 51.

¹⁸ *Ibidem*, s. 23.

*dějiny české kultury jsou neobyčejně zajímavým dokladem plodného napětí mezi centrem a periferií.*¹⁹

Taková tendence se objevuje v české literatuře a kultuře mimo jiné v 19. století v souvislosti s orientací českého národa na Rusko a naplněním myšlenky rusismu, kdy se menší slovanské národy sdruží pod křídly velkého Ruska. U oficiální české literatury 2. poloviny 20. století dochází k příklonu českého literárně-kulturního centra směrem k sovětskému vzoru. Tím literatura v jistém slova smyslu narušuje svoji svébytnost. Pokud ne národní, tak minimálně evropskou, neboť se stává periferií podřízenou velkému centru představovanému Ruskem. Veškerá literatura a myšlenky, jež s tímto podřízeným směrem v rámci národa nesouhlasí, se navíc stávají periferií „na druhou“ – v rámci světa i národa. Právě tak literatura politicky vězeňská; neboť v systému komunistickém se objevuje jiný „sémiotický vesmír“ než ve světě demokratickém. Dochází tak k tomu, že *„totéž slovo znamená v každém něco jiného a že se přitom jeho významy vzájemně vylučují.*²⁰

Nejmarkantnějším sémantickým rozdílem bylo ve své době postiženo slovo svoboda. Se změnou politického klimatu se však díla v rámci národní literatury periferní dostala z okraje do středu dění a zájmu a naopak.

Richterová se také zastavuje nad vlivem myšlenky středoevropského prostoru a jeho dějinného vlivu jakožto dějinné paměti. Dějinnou paměť českého území vystihuje tvrzení, že *„celé české kulturní dějiny se profilují jako dlouhý příběh ohrožení a nejistot národní kontinuity včetně nejistoty o přežití vlastního jazyka.*²¹ Právě tento moment se velice silně, hlavně vzhledem k německému fenoménu, promítá celými českými dějinami a to již od dob svatého Václava, přes dobu poněmčování během dlouhé éry habsburské dynastie, 2. světovou válku a protektorát až po okupaci sovětských vojsk v roce 1968.

¹⁹ RICHTEROVÁ Sylvie: Místo domova. Brno, Host 2004, s. 12.

²⁰ Ibidem, s. 13.

²¹ Ibidem, s. 196.

V souvislosti s literaturou tematiky 2. světové války se Richterová věnuje jevu zrady vůči východní Evropě. Východní Evropa získala bohatou zkušenost se zradou a zaprodáním „sebe bez sebe“ jinými státy, ale i s následujícím tápáním po zrádcích ve vlastních řadách, a to v rámci kolaborace i jejího následného vyšetřování. Zajímavostí je v této problematice, „*kdo všechno byl obviněn ze zrady veřejně a falešně, kdo všechno zradil tajně a s jistotou, že se o jeho činu nikdo nedozví.*“²²

Podobnost názorům německého filosofa J. G. Herdera o střídání vedoucí úlohy národů se objevuje u českého teoretika a filosofa Jindřicha Chalupického. Ten se staví za myšlenku britského filozofa a historika Arnolda Toynbeeho, že postavení a úroveň národů není dána vnějšími souvislostmi, ale jejich myšlenkovou a společenskou úrovní, kdy se „*společnost ocitla nenadálou změnou okolností své existence před výzvou, na kterou už lidé nemohli odpovědět na dosažené úrovni. Vše záleželo na tom, zda dokážít vstoupit na úroveň novou. Nedokázali to vždycky. Někteří ustoupili, jiní zůstali na půl cestě. Ale jiní odpovědět dokázali. Znamenalo to vznik civilizace proměněné, obnovené, nové.*“²³ Právě takovými lidmi byla řada politických vězňů, kteří zemi de facto pomáhali v přesunu na jinou úroveň existence. Do válečné doby svébytně existující střední Evropa, jejíž slovanská část sice inklinovala v 19. století k myšlenkám rusismu a slavismu, ale nakonec je opustila, byla rozdělena a vsazena do východoevropského spektra. Po době prvorepublikové, kdy Československo spolupracovalo převážně se západem, o jehož zradě a zaprodání se stále hovoří, byla země zasazena do východního kontextu a připravena o svou samostatnost. Bylo již na samém národním duchu, jak se k nastalé situaci postaví, kam a jakým směrem se bude jeho život a existence ubírat.

²² RICHTEROVÁ Sylvie: Místo domova. Brno, Host 2004, s. 55.

²³ CHALUPECKÝ Jindřich: Tíha doby. Olomouc, Votobia 1997, s. 148.

II. d Intelektuálové a politická totalita

Především intelektuálové představovali pro totalitu v obou inkriminovaných obdobích ohnisko, jež je nutné paralyzovat. Silný vliv na kulturní klima hrála na příklad sovětská KGB, jejíž praktiky se rozšířily po celém východním bloku včetně Československa, kde stáli v čele literárních organizací vysoce postavení a prověřeni straníci. Systém šel ruku v ruce s cenzurou, silným vlivem určeného literárního úzu a příkazů. Intelektuálové představovali obranu kulturní svébytnosti národa a „*strážce a obhájce hodnot, které jsou podmínkou kultury, totiž svobody a spravedlnosti*“²⁴. Snaha ubíjet a oklešťovat národní hodnoty a kulturu, v nichž se odráží tvořivost a jedinečnost ducha, je pro diktatury příznačná. Úlohou intelektuála však je hájit zmíněné hodnoty za každých podmínek, v čemž však naráží na tvrdé překážky politiky a cenzury. Tento fakt je typický a příhodný pro jakoukoli dobu a období českých dějin, neopomíjíje pobělohorskou dobu, dobu 19. století, nacistickou okupaci a samozřejmě také komunistickou diktaturu.

Dokonale ve své stati Úloha mladého intelektuála v dnešní době vystihuje podstatu intelektuáliství Václav Černý. Charakterizuje intelektuáliství jako zosobnění obrany lidskosti, morálky, mravů, péče o ně a jejich prosazování. Říká, že intelektuálové mají poslání i ve světě tmavém a zkaženém symbolizovat a zosobňovat mravnost a humanitu. Právě proto se intelektuálové často stávají oběťmi politických vězení. Ti věznění jsou pak intelektuály v pravém slova smyslu – ti, kdo obhajují lidské a humanistické ideály, navzdory politické a společenské situaci stojí za svou mravní pravdou a mají schopnost svými názory rozdmýchávat společenské vědomí. Černý charakterizuje úlohu intelektuála slovy: „*Vzdělanec není povinen vymýšlet nové doktríny pro spásu lidstva; ale je povinen být svědkem lidskosti, zachraňovat a hájit pojem lidskosti.*“²⁵

²⁴ ČERNÝ Václav: V zúženém prostoru. Praha, Mladá fronta 1994, s. 231.

²⁵ Ibidem, s. 236.

Mezi popravené české intelektuály patřil v době po nástupu komunistické moci na příklad esejista, filozof a překladatel Závěš Kalandra, popravený 27. června 1950 během zinscenovaného procesu s Miladou Horákovou. Jakákoli odlišnost, především myšlenková a intelektuální, je pro komunisty stejně jako touha lidí po svobodném životě nepřijatelná. Jindřich Chaloupecký si klade otázku, jak v totalitě dopadá člověk, který podle jejich pravidel žít nemůže, nechce a nenachází motivaci pro další život v ní. O takového člověka se stát nestará, je mu nevídaným a on se musí smířit, že *„bude-li svět, který mu chystají, či který on pod jejich rozkazy si sám musí chystat, či který on pod jejich rozkazy si sám musí chystat, zdát bezúspěšnou a zoufalou poušť, bude-li se mu v něm nedostávat právě toho, co je mu schopno činit život žádoucím, bude to pro zaostalost a neuvědomělost tohoto člověka, pro jeho předsudky a přežitky, a bude ho tedy nutno po dobrém i po zlém předělat.“*²⁶

Komunistická ideologie staví na přesvědčení neuvědomělosti lidu, který se musí svou ideologií, jež jediná je správná a uvědomělá, nechat vést a přetvářet. Zájmy jedince jsou v absolutní podřízenosti zájmům lidu a ideologie, nikdo se ho na osobní zájmy neptá, pouze mu je ukázána cesta, jíž se má vydat, neboť ta jediná je správná. Cokoli, co odporuje doktríně, je lživé a nepravdivé a je nutno to vymýtit. Brzy se ukázalo, že komunistickým nástrojem a cílem je *„lež, lež, bezohlednost a násilí a má vést k pravdě, poctivosti, bratrství a míru.“*²⁷ Nejhorším nástrojem komunistické diktatury je pak paralyzování lidí, ochromení jakékoli možnosti jejich samostatné činnosti vyjádřením nesouhlasu počínaje. Pokud se tak stane, končí ve věznicích, na tajných listech nepohodlných osob, jako cíle sledování donašečů a tajné policie. Osudem intelektuála, který se odmítá podvolit režimu, je náhlé stáhnutí se do pozadí či naopak burcování, za něž je však brzy umlčen a donucen k tomu, že *„odejde tajnou a nebezpečnou cestou do ciziny, riskuje trest, který jej zničí, nepovede-li*

²⁶ CHALUPECKÝ Jindřich: *Tíha doby*. Olomouc, Votobia 1997, s. 18.

²⁷ *Ibidem*, s. 19.

se mu to.“²⁸ Právě v komunistických žalářích následně končí neúspěšní (skoro)emigranti.

II. e Literární teorie a osobní svět hrdiny

Silný moment představuje v politicky vězeňské literatuře míra vnitřního osobního světa hrdiny a jeho hodnot. Právě v nich spočívá hlavní síla dané literatury. Jedním z jejích ústředních témat je hledání či postavení se k vlastnímu vnitřnímu pojetí života a nalezení jeho smyslu. Aleš Haman upozorňuje na trend, kdy ruku v ruce s pohledem do nitra postav dochází k zaměření na jejich psychologii a oslabení dějové linie příběhu. S obratem na vnitřní svět člověka se odhaluje literární hrdina jako lidská bytost, člověk utiskovaný a politováníhodný, s nímž recipient cítí účast a lituje jeho bezbrannosti, nebo jako člověk mravně silný a odolný, jehož obdivuje.

V politicky vězeňské literatuře s tématy nacismu a komunismu se tento moment často objevuje, neboť politickými vězni nejsou zloději a vrazi, ale nevinní lidé, kteří se provinili nepoddáním se režimu a oponenturou vůči němu. Dilematem se jim stává volba, jak se zachovat ke státem daným zákonům. Lidé, na něž padl cejch politického věznění, se dostali do situace, kdy „*člověk zůstává zodpovědným za své činy, které jsou jeho osobním problémem, a nikdy nemůže říci jednoduše zákon je zákon.*“²⁹ Právě zde se objevuje silný rozpor mezi legitimitou a legalitou činu a jejich časovou proměnlivostí. Politictí vězni představují v rámci společenského i literárněteoretického světa specifickou kategorií lidí, kteří odmítají nechat sebou totalitním systémem manipulovat. Nejsou lhostejní k budoucímu politickému vývoji, což je podle filosofa Václava Bělohradského pro Evropany typické, neboť „*v politice evropský člověk bojuje o to, co z jeho života tu zůstane jako odkaz pro budoucí generace.*“

²⁸ CHALUPECKÝ Jindřich: *Tíha doby*. Olomouc, Votobia 1997, s. 21.

²⁹ BĚLOHRADSKÝ Václav: *Přirozený svět jako politický problém. Eseje o člověku pozdní doby*. Praha, Československý spisovatel 1991, s. 11.

*Zachránit něco ze svého života, nalézt v jeho konečnosti smysl, to přece patří k podstatě našeho evropanství.*³⁰

Válečná a respektive poválečná komunistická doba skepse vyvolaly na konci 50. a na začátku 60. let literární potřebu psychologicky vyzbrojeného hrdiny, který prožívá psychologický konflikt, jehož ohniskem je hrdinův osobní problém (pomineme-li tendenční ideologicky orientovanou literaturu), a tak se „*pozornost umění měla obrátit od ilustrace dějinných konceptů a obecných pravd k problematice každodenní praxe a k otázkám všedního dne obyčejného člověka, jenž je živnou půdou dějin.*“³¹. Tato literární změna vede od uvědomělého hrdiny bojujícího za hromadné blaho v člověka, který bojuje jakožto jednatel s problémy své každodenní existence. Ruku v ruce s tím dochází ke změně hrdinství – z hrdinství velkolepého a dávaného na odív v hrdinství člověčí a osobní, jehož osobní pochody, pocity a každodenní obyčejný život se odehrávají ve znamení všednosti. S tím souvisí kladení důrazu na morálku a na zachování důstojnosti člověka, které se často mobilizují až ve vyhrocených situacích, jakými je ponižování a uzurpování. Postavy současně ztrácí svou černobílou, jsou složitější a psychologicky propracovanější.

Politici vězni čelí několika hrozbám - jsou degradováni za branami táborů v pouhé věci a stojí před úlohou zachování si vnitřní síly a mravnosti. Ty jsou zásadou lidství, přetrvávají i ve specifickém vězeňském světě a představují to jediné, čím si postavy udržují lidský status. Čtenář stojí před momentem devalvace člověka, jeho snížením na jednotku systému, odosobněním a vyrovnáním se se ztrátou identity, kdy je člověk devalvován v pouhé přezdívky, čísla, názvy funkcí a ztrácí svůj dosavadní svět včetně vlastního jména.

³⁰ BĚLOHRADSKÝ Václav: Přirozený svět jako politický problém. Eseje o člověku pozdní doby. Praha, Československý spisovatel 1991, s. 27.

³¹ HAMAN Aleš: Arnošt Lustig. Praha, H& H 1995, s. 22.

Politický vězeň současně představuje typ charakteru, který Václav Bělohradský označuje jako člověka se skrupulemi – člověka, který si zachovává mravní hodnoty a stojí za nimi. Naproti němu staví člověka bez skrupulí. Ten prosazuje bezmezně a bezohledně svoji zásadu a přesvědčení, je soustředěný pouze na svoji funkci a společenskou roli a zatlačuje v sobě emoce, pocity a svědomí. Takový charakter funguje podle požadavků systému, potlačuje v sobě morálku a lidskost, neboť *„člověk bez skrupulí pojímá svůj život jako službu objektivní nutnosti dějin, která se skrze něho musí prosadit: proto staví koncentrační tábory, plánuje konečná řešení, vymýšlí nového člověka a všechno, co se i v něm samém proti tomu bouří, odsouvá daleko od sebe jako zbytečné skrupule, přežitky a pocity.“*³²

Lidé bez skrupulí se vyznačují tím, že na příklad na fakt existence koncentračních táborů představujících lidské zlo odpoví, že představují společenskou nutnost. Takoví lidé jsou ideální pro komunistický a nacistický stát, který si přisvojuje právo na výchovu a převýchovu člověka dle svých představ a stanov. Totality staví na myšlence dějinné nutnosti, již je třeba naplnit. Hlásí logo *„odmysli se od sebe samého, připuť, aby se skrze tvé činy prosadila dějinná nutnost“*³³, s nímž se političtí vězňové neztotožňují, nenaplnují ho a dějinná nutnost a velké pravdy jsou pro ně pouze relativní. Především spisovatelé symbolizují revoltu proti požadavkům despotie. Tuto revoltu Bělohradský charakterizuje slovy, že *„revolta obyčejně má v dějinách neúspěch, a tak se svěřuje lidské paměti; dějiny jsou prostorem vítězné revoluce, ne poražené revolty. Vzpouza nikdy nezvítězí, ale nachází svůj smysl v lidské paměti.“*³⁴

Joseph P. Strelka zdůrazňuje v politických románech časté téma lži. Vystihuje moment, kdy ve svém vývoji hrdina dojde k *„vnitřní zralosti, pravda a lež se mu začnou jevit v pravém světle a poznává jejich skutečné proporce,*

³² BĚLOHRADSKÝ Václav: Přirozený svět jako politický problém. Eseje o člověku pozdní doby. Praha, Československý spisovatel 1991, s. 15.

³³ Ibidem, s. 18.

³⁴ Ibidem, s. 38.

k zralosti, jež mu poskytuje odvahu a sílu k tomu, aby akceptoval pravdu a skutečnost“³⁵. Upozorňuje, že právě otázka pravdy a lži je frekventovaným tématem politických románů.

Strelka hovoří o individuální soukromé lži a o lži objektivní projevující se v politické či státní sféře. Lži politické se rodí ze strachu mocných, jejich snahy ochránit své pozice a udržovat populaci v klidném a poslušném stavu, v němž nehrozí možnost revolty občanů. Lži soukromé vyvstávají ze strachu o sebe sama, zajištění existence vlastní či existence někoho blízkého. Ve Strelkově pojetí tedy lež vystupuje jako jedno z pojítek mezi mocnými a mezi vězni. Je symbolem vlastním lidem napříč společenským spektrem a nerozlišujícím status sociální, ale individuální moment mravní a morální. „*Hranice mezi slušnými lidmi a zločinci však není hranicí mezi světem vězení a svobodným světem mimo jeho zdi, ani mezi mocnými osobami ve vězení a mocnými vnějšího světa. Probíhá napříč těmito oblastmi a odděluje ty, kdo ze strachu nebo z prospěchářství zvolí stranu lži a zločinu, od těch, kdo to neučiní. Také mezi vězni jsou slaboši a skuteční zločinci, kteří donášejí tajně policii, a mezi mocnými jsou jednotlivci, v nichž se probudí svědomí, jiskra lidskosti, takže překročí hranici a ocitají se na straně slušných.*“³⁶

Ve finálovém rozuzlení příběhu může podle Strelky dojít k momentu procitnutí ze lži, k poznání nedokonalosti sebe sama a objevení pravdy. Tím hrdina prochází de facto terapií a dostává se mu celkové osobní úlevy.

Fenoménem je v románech s politicky vězeňskou tematikou morálka a etika. Sylvie Richterová píše, že: „*Etické hodnocení románových postav ani etické hodnocení celkového vyznění uměleckého díla nelze ztotožňovat s hodnocením estetickým, přitom však zároveň nemůžeme nevidět, že etická a estetická norma se v uměleckém díle vzájemně podmiňují a že právě toto vzájemné podmiňování je důležité jednak pro vnitřní dynamiku díla, jednak pro*

³⁵STRELKA Joseph P.: Literatura a politika. Pohledy z literárněvědné perspektivy. Brno, Centrum pro studium demokracie a literatury 2001, s. 168.

³⁶Ibidem, s. 166.

*jeho účinek. Působivost díla je často dána právě tím, že etický aspekt nelze oddělit od estetického*³⁷

Především v románech s tematikou mužského politického věznění se potom vyskytuje silná myšlenka a motiv mužnosti, odvahy. Na jejich základě nestranný pozorovatel – čtenář, připisuje hrdinům vlastnosti, charakterizuje je. V takto specifickém prostředí se myšlenka odvahy, mužnosti a morální síly odráží silněji než v jiných a jejím hlavním cílem je vlastní zachování morální a mravní tváře. Hrdinství je metamorfováno do řady tváří, jejichž cílem je postavit se nemorálně se chovající autoritě degradující svobodu. I za cenu, že je „vše dovoleno“. Současně zde vyvstává myšlenka vnitřního pocitu mravnosti, smíření, víry ve vlastní morální sílu a správnost činů, čímž hrdina získává vlastní pocit smíření a duševní svobody. Ruku v ruce se ženskou emancipací se však myšlenka hrdinství staví také před ženský element. Otázka odvahy a statečnosti nespočívá v projevech síly fyzické, ale síly mravní, jíž jsou schopny stejně tak ženy jako muži.

Literární teorie měla vedle jiného přihlížet k hledisku estetickému. K hledisku etickému by měla hledět spíše literární sociologie. Otázka etiky totiž není měřítkem literární kvality díla, ale lidské kvality literární postavy – hrdiny, který je konfrontován se svým prostředím a záleží na něm, jaké projevuje vlastnosti a kvality. Ty nepodmiňují hodnotnost díla jako takového, neboť hrdina je „konfrontován s etickou normou své doby, jako je román konfrontován s normou estetickou.“³⁸ Vlivem času a politických změn však dochází také ke změně v hodnocení toho, co je bráno za etické a co již není. Morálka stojí tváří v tvář nejen jiným morálkám a společenským zvyklostem a vírám, ale také toku času, který ji sám prověřuje a přehodnocuje. Demokracie si však neklade tak silné podmínky na hodnocení morálnosti a nemorálnosti jako totalita, jež si uvědomuje, že právě skrze umění a především literaturu je možno ovlivňovat společenské přesvědčení a náhled na morálnost, již jinak

³⁷ RICHTEROVÁ Sylvie: Místo domova. Brno, Host 2004, s. 37.

³⁸ Ibidem, s. 37.

ustanovuje a vytyčuje velmi přesně a razantně ideologie, neboť „z *uměleckých důvodů ani nejhorší zákony a nejautoritativnější společnosti ještě nikdy nesoudily. Soudily za porušení panujících morálních či ideologických hodnot* .“³⁹

II. f Literatura se zkušeností koncentračních táborů 2. světové války

Tematikou politického vězení během 2. světové války se zabývá řada literárních teoretiků, neboť 2. světová válka a koncentrační tábory představily světu a potažmo kultuře a literatuře dosud neznámý svět ovlivněný životem v naprosto specifických podmínkách. I přes degradaci lidství, psychický tlak a absenci uspokojení základních životních potřeb od stravy až po hygienu nepřestal za zdmi koncentračních táborů existovat kulturní život, i když byl vesměs tajný a skrytý.

Jedním z míst nejbohatších na kulturní produkci bylo terezínské ghetto, z něhož se nacisté snažili literární i jiné výtvořiny představující svědectví doby zastavit. K tomu došlo především v roce 1945, kdy stála Říše před svým pádem. Z Terezína, kam bylo na cestě do vyhlazovacích koncentračních táborů deportováno přes sedmdesát tisíc lidí a přes šedesát tisíc zde zemřelo, se zachovala řada literárních i jiných památek, z nichž valná většina nemá známého autora. Stejně tak jsou dochovány zprávy o zdejší dramatické činnosti, ale i dětské tvorbě zastoupené na příklad časopisy *Sešit*, *Nosci*, *Rim Rim Rim*, *Domov*, *Hlas půdy* nebo *Vedem*, který byl poválečně uspořádán ve výbor s předmluvou Václava Havla a názvem *Je mojí vlastní hradba ghatt?*

Stejně jako existovala terezínská produkce, existoval také nadhled a tragikomika, jež je obsažena i v groteskních či satirických textech z této doby.

Mnoho lidí, kteří prošli nacistickými tábory, cítilo nutnost podat výpověď o této době a zkušenosti. Anketu na téma *Úlohy a účasti české*

³⁹ RICHTEROVÁ Sylvie: *Místo domova*. Brno, Host 2004, s. 51.

kultury v národním a státním boji 1938-1945 uspořádal v 60. letech Československý výbor pro dějiny protifašistického odboje. Kultura je odjakživa jedním z nejpádnejších a nejvlivnějších faktorů v působení na veřejné mínění. To si její představitelé uvědomovali i během 2. světové války. Narozdíl od jiných teoretiků, kteří se vyjadřují proti spojování a propojenosti kultury a politiky, se teoretik Václav Černý v odpovědi na anketu domnívá, že právě během nacistické okupace se vzájemná ovlivnitelnost výsostně projevila a *„jestliže se vůbec kdy v našich dějinách projevilo, že kultura je záležitostí výsostně veřejnou, a tedy politickou, a že politika je kulturně uvědomělá, anebo není vůbec politikou, ale kupčením s národní realitou, pak to bylo právě tehdy (...) ačkoliv za cenu strašlivých obětí. Čest i úroveň české kultury zachovali, ba zvýšili. Česká literatura národního odboje představuje přece vrchol, od té chvíle nedosažený.“*⁴⁰

Během 2. světové války se česká kultura a především český jazyk ocitly v silném tlaku. Přesto nepodlehly a udržely si svou svébytnost, morální antifašistické poslání a příslušnost k českému jazyku. Hodnota literatury je v tomto období symbolizována hlavně silou ducha a zachováním morálních kvalit. Široké pole se nabízí především literatuře psychologicky laděné a orientované. Při zamyšlení se nad existencí fašismu v Čechách je faktem, že fašismus jako takový se mezi Čechy v pravém nacionálně podloženém slova smyslu nikdy plně nerozvinul, neboť *„na naší půdě o fašismu nelze mluvit jako o ideologickém obsahu, struktuře veřejné moci a metodě národní aktivity, nýbrž výhradně jen jako o případě mravním, jako o skutečnosti ideového a charakterového vyprázdnění a zmarnění.“*⁴¹

Na rozdíl od politického vězení komunistického podléhali a spadali do vězení nacistického jak dospělí lidé, tak i děti. Konfrontovaným tématem se tedy stávají rodinné vztahy. Ty jsou často mířeny k otcovské autoritě, jež je mnohými ve své patriarchální podstatě označována *„osou dějin civilizace, je*

⁴⁰ ČERNÝ Václav: V zúženém prostoru. Praha, Mladá fronta 1994, s. 288-289.

⁴¹ Ibidem, s. 291.

*základnou evropské kultury a náboženství.*⁴² Problematika otcovství je vsutku jedním z nejprvotnějších témat literatury. Počínaje literaturou biblickou se jeho metamorfózy objevují napříč celým historickým spektrem. Podobného primátu, jakého se dostává patriarchálnímu statusu, se samozřejmě dostává také statusu mateřskému.

Sylvie Richterová oba fenomény nazývá antropologickou konstantou. Ta v sobě při interpretaci spojuje vzhledem ke své výlučnosti vlivy reálné životní zkušenosti reálného čtenáře a literárního světa fiktivní postavy. Vzhledem k reálné zkušenosti každého čtenáře se poté ve vyhraněných situacích stává toto téma jedinečně monumentálním a *„nevypovídá o estetické hodnotě, jeho přítomnost v uměleckém díle má však zásadní, epochálně příznačnou existenciální hodnotu, a tedy velký energetický potenciál.*⁴³ Téma otcovství a otcovského atributu je v literatuře s tematikou koncentračních táborů vsutku velice silné, neboť symbol otce představuje *„společného jmenovatele pro fenomenologii deviací, revolt a konfliktů a duchovní, institucionální či rodinnou autoritou*⁴⁴ Právě pro židovské etnikum představují rodinné vztahy významnou součást života a jsou velice pevné. Tyto vztahy jsou zachovány i tváří v tvář válečnému konfliktu a válečné mašinérii a sehrávají významnou roli při vyznění celkové atmosféry literárního díla, kdy čtenáři vyjevují důraz na lidskou lásku, solidaritu, sepětí, mravnost a morálku, které souvisí s lidskou potřebou afiliace.

Klíčovou problematikou literatury 2. světové války je blízkost smrti zosobněná existencí koncentračních táborů. V souvislosti s tím se objevuje myšlenka lidského pudu sebezáchovy. Primus Levi ve své literární studii zaměřené na problematiku koncentračních táborů vyslovuje tezi, že koncentrační tábory jsou *„gigantickým biologickým a sociálním pokusem, v jehož rámci byly lidské bytosti testovány, aby bylo možno určit, co je*

⁴² RICHTEROVÁ Sylvie: Místo domova. Brno, Host 2004, s. 67.

⁴³ Ibidem, s. 68.

⁴⁴ Ibidem, s. 70-71.

*podstatné a co nahodilé pro chování lidských živočichů v boji o život. Pokus ukázal, že jen několik málo dokonalejších individualit složených z látky mučedníků a světců bylo s to zachovat své mravní kvality – tradiční morální hodnoty – v nepřetržitém zápase o holé přežití.*⁴⁵ Koncentrační tábory představují místo rozvratu víry a boje o holou existenci tváří v tvář lidské degradaci a smrti. Do silného střetu se dostává rozumová rovina s rovinou emocionální. Oproti hodnotě morálky a zachování mravnosti je však upřednostněna citová rovina založená především na svědomí a jeho hlasu, neboť *„je třeba usilovat o přežití, nikoli však za každou cenu. Přežít lze jen tak, aby člověk i potom byl s to se snášet se sebou samým.*“⁴⁶ Pouze ten, kdo si zachová morální tvář, je stále člověkem a zůstává jím i v degradujícím prostředí vězení, kde tak zabraňuje devalvaci v pouhého živočicha.

Momentem souvisejícím se zachováním života je v prostoru vězeňské tematiky a hrdinství moment vzdoru. Aleš Haman vystihuje především moment nepokořitelnosti jedince, moment odporu člověka, který je *„zahnáný na dno lidského ponížení, odhodlávající se k činu, jímž vyjadřuje vzdor proti osudu*“⁴⁷. V tomto ohledu se *„každý člověk, i nejobyčejnější, má šanci se stát hrdinou už tím, že si v mezní situaci vytvoří a udrží mravnost, důstojnost, svědomí*“⁴⁸.

Právě za branami koncentračních táborů objevují „nehrdinští hrdinové“ – děti, ženy, staří lidé a *„představitelé lidství bezmocného, neschopného fyzického odporu vůči přesile*“⁴⁹. Přestože nejsou schopni odporu fyzického, jsou schopni odporu morálního, mravního, který hraje v daném prostředí ústřední roli. Odpor fyzický se u nich neočekává, i když existují výjimky. Všichni zmínění noví hrdinové představují symboly *„hrdinství neokázalého,*

⁴⁵ HAMAN Aleš: Arnošt Lustig. Praha, H&H 1995, s. 52.

⁴⁶ Ibidem, s. 53.

⁴⁷ Ibidem, s. 40.

⁴⁸ Ibidem, s. 41.

⁴⁹ Ibidem, s. 27.

*leč hluboce tragického a zároveň naplněného silným etickým smyslem*⁵⁰, kde hraje silnou roli vnitřní mravní svědomí.

Tematika holocaustu představuje v literatuře a kultuře vůbec možnost překročit meze politického heroického hrdinství a učinit humanismus symbolem hodnotového smyslu bezbranného lidství, které se stává tragickou obětí násilí a zlovůle, ale jež zároveň vyjadřuje hodnotu lidské solidarity a vnitřní síly umožňující vzdorovat útrapám a pokoření silou ducha. Otázka hrdinství je však silně determinována základní tendencí člověka – obavou o život.

⁵⁰ HAMAN Aleš: Arnošt Lustig. Praha, H& H 1995, s. 28.

III. SPOLEČENSKÝ PROFIL POLITICKÝCH VĚZŇŮ

III. a Společenský profil nacistického židovského vězně

Nacistická vězení ve formě koncentračních táborů 2. světové války si vyžádala na šest milionů obětí na životech. Koncentrační tábory byly hlavním nástrojem nacistů při realizaci holocaustu – systematického vyhlazování Židů. Právě ti, vedle na příklad Romů, komunistů či katolických kněží, byli hlavními oběťmi transportovanými do pracovních a vyhlazovacích táborů. Podle Norimberských zákonů z roku 1935 spadal pod označení Žid – Jude, každý, kdo měl židovské oba či alespoň jednoho rodiče, žil v židovské komunitě, měl židovského partnera nebo se hlásil k judaismu, židovskému náboženství.

Nejprve byli dle dotazníků a údajů z matrik vymezení lidé a rodiny náležející k židovské identitě a etniku. Byli to lidé procházející napříč celým společenským spektrem – dělníci, umělci, řemeslníci, intelektuálové, bankéře či vysokoškolští učitelé. Nacisté perzekuované lidi nerozlišovali a doslova celé židovské rodiny shromažďovali nejprve ve vymezených částech měst – ghettech. Poté je exportovali do pracovních a sběrných táborů. V Čechách hlavně do Terezína postaveného v roce 1941 a odtud do táborů vyhlazovacích. Těch bylo celkem šest a byly jimi Osvětim, Treblinka, Chelmno, Belžec, Majdanek a Sobibór, později ještě Osvětim II- Březinka.

Jedna z největších hrůz nacistických koncentračních táborů spočívala v jejich hromadnosti. Tyto „věznice“ pojímaly lidi bez ohledu na pohlaví, zdravotní stav či věk. Hlavním společným znakem lidí odsouzených bez soudu byla jejich již zmíněná příslušnost k židovskému etniku. Do vlakových transportů směřujících do koncentračních táborů byli povoláváni nejen muži a ženy, ale také starci či dokonce malé děti. V koncentračních táborech mizely doslova celé rodiny. Vězni si za jejich zdmi vytvářeli svůj vlastní nový svět, všichni si zde stáli rovni a byl jim zde dán nový život, s jehož předzvěstí se setkali již před transportem v městských židovských ghettech, izolování od většinové společnosti. Lidé, kteří se ocitají v koncentračních táborech, jsou

xenofobně a rasisticky označování a společensky zařazení pouze jako Jude – Žid. Je jim vzata původní identita a jejich sebeurčení je eliminováno na definování rasy.

Přesto se i zde zachovávalo vědomí osobní identity, a to nejen v myšlenkách na své blízké, ale někdy i v otázce profese, kterou člověk zastával před transportem a nacistickými perzekucemi. Uplatnění předválečné profese bylo jednou z možností, jak si prodloužit nebo zachránit život stejně jako získat si respekt spoluvězňů. Nacisté vězně třídili mimo jiné podle možnosti využití a potřeby. Ti nejslabší, nejnemocnější a nejméně „užiteční“ válečnému německému hospodářství byli jako první posíláni do plynových komor a zabíjeni. Mezi lidmi panovala stálá přítomnost hrozby smrti představovaná popelem mrtvých, který dýchají všichni živí, kdo se vyrovnávají s tušením hromadného vyhlazování a nutností působit fyzicky silně a odolně.

Židé byli od pradávna známí jako dobří obchodníci a stratégové, což někteří dokázali využít také v ghettech při přerozdělování si potravy. Věděli, že čím lépe si jídlo rozdělí, našetří si jej a rozvrhnou, tím déle vydrží silní. Lidem, kteří mohli být Říši prospěšní, se jejich prospěšnost stává v nacistickém táboře základní možností pro záchranu života. Mnozí si tak zachovali holý život díky znalosti němčiny a možnosti práce v administrativě, díky vyučení a dovednostem v řemeslech, díky vzdělání nebo pověsti, stejně jako díky dobré fyzičce. Právě tak byl vybrán do funkce táborového zapisovatele a písaře Zdeněk z románu Norberta Frýda *Krabice živých*. Díky tomuto vyvolení se seznamuje s táborovými lékaři, zvyšuje svoji šanci na přežití a možnost pomoci i některým svým spoluvězňům.

Ti, kdo i za zdmi tábora vykonávají dlouhodoběji svoji původní profesi a získávají díky ní výlučné postavení, jsou podle ní také často pamatováni a pojmenováni, i když se jejich vlastní jméno za zdmi tábora ztrácí.

V souvislosti se společenským postavením a profesí, kterou člověk zastával před válkou, vzniká ve vězení také řada mýtů. U některých lidí se

vzpomíná na jejich předválečné profesionální úspěchy a váženost, stejně jako se spekuluje. Tento doslova kolotoč spekulací se roztáčí na příklad okolo Lustigovy hrdinky Tangy z Hamburku, která díky své nespoutanosti a kráse budí pozornost nejednoho ze spoluvězňů. S její osobou tak souvisí spekulace o předválečném životě prostitutky, cirkusačky či tanečnice, stejně jako pověsti o jejím předválečném milostném a osobním životě, které i ona sama přizívuje. Koncentrační tábor v této rovině poskytuje paradoxní možnost k rozvíjení fantazie a naplňování představ a snů. Se stejným fenoménem se díky své kráse setkává i krásná Kateřina Horovitzová, údajná židovská tanečnice, jež popletla svými půvaby hlavu německému komandantovi, který pro svůj prohřešku zemřel jako zrádce kulkou do týla.

Základním sociálním znakem koncentračního tábora je již zmíněná integrace lidí všech věkových kategorií a společenského postavení, kteří jsou internováni vzhledem ke svému „nevhodnému“ původu. Integrují se zde také postavy různých národností, jejichž hlavním pojícím znakem je opět jejich židovská příslušnost. Největší hrůza koncentračních táborů spočívá ve věznění a zabíjení dospělých stejně jako dětí. Na děti bylo navíc vzhledem k jejich fyzickým dispozicím zručně nahlíženo jako na neschopné práce a zpomalující konečné řešení, s čímž souvisely snahy se jich co nejrychleji zbavovat. Právě fakt vraždění dětí na všechny vězně dopadá nejhůře a nejvíce je psychicky decimuje, neboť *„masová vražda dětí bylo to nejhorší, co jim Auschwitz-Birkenau, německá policie, četníci, Waffen SS a wehrmacht ukázali, čím si strhli masku. Einsatzgruppen všech čtyř skupin v Polsku a na Ukrajině stříleli děti, pokud možno ještě než je transportovali sem, aby provoz jejich mašinerie kvůli dětem nezadrhával. Některé děti v plynových komorách byly tak malé, že v tlačenici, docela vespod sprch, přežily, protože se k nim plyn nedostal, a pak ty nejmenší házeli Němci do pece živé, ty větší stříleli a pálili v jámách, mimo krematorium.“*⁵¹

⁵¹ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 14.

Přestože ghetto není vězením v pravém slova smyslu, ale jistým předstupněm před internací do koncentračního tábora, kde jsou shromažďováni budoucí vězni, stojí za pozornost postřeh mladého Toniho. Ten je ústředním hrdinou humoristické povídky z prostředí ghetta Spolek pro ochranu zvířat. Nastalou životní situaci vnímá a bere tak, jak přichází, a neuvědomuje si hrozící vážnost situace. Ve svých úvahách, které se však točí především kolem myšlenky založení Spolku pro ochranu zvířat vyskytujících se v ghettu, reflektuje právě zmíněné lidské charaktery a postavy. Vyjadřuje se na příklad o potřebné drzosti, kterou se podle jeho slov vyznačují především „*kuchaři, řezníci, pekaři a hoši z klajdrkamr*“⁵². Vedle nich se v ghettu střetává s řadou jiných typů lidí – profesorem Steinbachem, majitelem koloniálu Löwym či houslistou Brischem, tedy pestrou směsicí lidí různého vzdělání a zaměření, kteří spolu sdílí jeden pokoj (respektive místnost) a za běžných podmínek by se dostali pouze s malou pravděpodobností do takto intenzivního kontaktu.

Lidé, a nejen ti v předválečné době úspěšní a majetní, se těžce smiřovali s faktem, že jsou degradováni na pouhá čísla a kusy, že jsou si všichni stavěni naroveň bez ohledu na to, co ve svém dosavadním životě dokázali a jací byli, že zaniká jejich individualita a vše, co dosud ve svém životě na poli společenského uznání dosáhli. V koncentračním táboře „*byla to rovnost, o kterou nikdo nestál, první jako poslední a poslední jako první, všichni ve stejné bryndě. Proměnili je v moře poseté ostrovy, mezi nimiž nebylo spojení, kromě vod, ve kterých tonuli*“⁵³.

Osobní i profesní předválečný život a postavení jsou za zdmi koncentračních táborů bagatelizovány a ztrácí význam. Lidem se tak dostává dvou identit a společenských rolí – etnického označení Žid a určení hodnoty života podle práceschopnosti a fyzické odolnosti.

⁵² PICK Jiří R.: Spolek pro ochranu zvířat. Praha, Československý spisovatel 1969, s. 19.

⁵³ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 8.

III. b Nacistický vězeň v politickém slova smyslu

Za protektorátu měli po Čechách nacisté vybudovanou dokonale fungující a propojenou síť tajné policie, spolupracovníků gestapa a udavačů, kteří mapovali činnost odbojových skupin a měli za úkol jejich rozvrat a zadržení jejich členů. V nacistických vězeních tak končila řada odbojářů, především demokratů a komunistů. „*Ve srovnání s věznicemi a káznicemi byly koncentrační tábory jednak zaměřené pracovní a jednak měly určené vyslovené vyhlazovací. Ve všech se ovšem muselo při minimální stravě v rámci hesla ARBEIT MACHT FREI úmorně pracovat a umíralo se v nich podstatně častěji než ve věznicích.*“⁵⁴ Do věznic se dostávali lidé obvinění z protistátní činnosti, falšování přidělových lístků, produkce ilegálního tisku, spolupracovníci odboje, apod.

Jednou z nejznámějších knih, která mapuje pobyt v nacistické vyšetřovací vazbě na Pankráci, je Reportáž, psaná na oprátce Julia Fučíka. Vzhledem k propagandě komunistického režimu je dnes pohled na ni v jistém úhlu pohledu kontroverzní, nicméně její obsahová vypovídací hodnota vztahující se k prostředí nacistického vězení je nezpochybnitelná. Její protagonista, komunistka zadržená při schůzce s přáteli týkající se šíření Rudého práva za války, je v dubnu 1942 odvezena na Pankrác a zde podrobená řadě brutálních výslechů. Osud hrdiny Reportáže poté končí s dalšími lidmi, kteří padli za oběť stanného práva po atentátu na Heydricha v červnu 1942.

Do stejné situace se dostává také osobní tajemník protektorátního ministra Ladislava Feierabenda ve Filípkově románu Zpod šibenice do exilu. Ten ministrovi jako přítel a spolupracovník z pojišťovny Kooperativa pomáhá v útěku za hranice. Několik dní po útěku byl předvolán na výslech a po nátlaku vyvinutém na ženu, která se akce účastnila, spolu s dalšími členy skupiny zatčen. Stejně jako jiní političtí vězni za 2. světové války je ve vazbě na

⁵⁴ FILÍPEK Jan: Zpod šibenice do exilu. Praha, Jan Filípek 1998, s. 81.

Pankráci, odkud je dovážen či předvoláván k výslechům. Ty si kladou za cíl získat maximum informací o skupině a jejích aktivitách.

Z Pankráce je vezen do věznice Stadelheim v Mnichově, kde probíhá soud jeho skupiny. Následně čtenáře seznamuje s politickou káznicí Starý Moabit v Berlíně a lágry v polském Brigu, v Kladsku v Říši a ve Wohlau v Horním Slezsku, kde byli za války především Češi a Moraváci s politickými paragrafy. Vězni zde byli přidělováni na práce a „zařazení do pracovního komanda znamenalo pro vězně podstatné zlepšení žalářních podmínek. Chodili do cukrovaru, na nádraží a podobně. Přišli do styku s civilními dělníky, kteří sem tam někde zapomněli kousek chleba.“⁵⁵

Na rozdíl od vězňů v koncentračních táborech bylo s árijskými politickými trestanci zacházeno jako s vězni v pravém slova smyslu. Filípkův literární subjekt vzpomíná, že „politickým vězňům i za nacismu zůstala nějaká práva. Měl jsem tedy právo předplatit si dvoje noviny. Předplatil jsem si *Völkischer Beobachter*, nejmasovější a nejnacističtější plátek doby. Těm, kdo si ho předplatili, sem chodily i české noviny z *Protektorátu*.“⁵⁶ V případě přestupků byli trestáni odpovídajícími disciplinárními tresty a nespádali pod momentální vůli strážníků jako Židé v koncentračních táborech.

III. c Společenský profil komunistického vězně

Na rozdíl od nacistických vyhlazovacích koncentračních táborů, kde byli internováni lidé všeho věku a pohlaví, třebaže rozdělení na muže a ženy, se komunistické vězení, i přes svoji krutost vyznačuje jistou civilností a „normálností“. Ta souvisí s faktem, že se nejedná o vězení vyhlazovací a válečné, vězni nejsou cíleně a systematicky vyvražďováni a připravováni o život, ale spíše převychováváni, i když se tak často děje za použití brutálních

⁵⁵ FILÍPEK Jan: *Zpod šibenice do exilu*. Praha, Jan Filípek 1998, s. 135.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 77.

prostředků. Současně mají zachována, většinou však jen formálně, lidská práva a disponují výjimkami, které souvisí s jejich statutem.

V i přesto nelehkých podmínkách komunistického vězení se ocitají dospělí muži a ženy, kteří jsou často odsouzeni ve zinscenovaných procesech nebo v procesech zákonem sice podložených a legitimních, ale přesto odporujících Listině základních lidských práv a svobod, zákonům svobody slova či vyznání. V komunistických lágrech a pracovních táborech jsou internováni především intelektuálové, příslušníci tzv. buržoazie, umělci, novináři, lidé veřejně činní a viditelní, disponující kontakty se západním světem, ale také jiní lidé všech profesí vystupující jakýmkoli způsobem proti komunistickému režimu a nevyhovující jeho představě „spravedlivé“ proletářské společnosti.

Hlavními součástmi rozsudků a nejvážnějšími trestnými činy, které posílaly politicky nepohodlné osoby do vězení, byly velezrada, rozvracení republiky, protistátní špionážní činnost či šíření ilegálního tisku.

Takovým je i případ Peckova Viléma Svobody z Motáků nezvěstnému. Vysokoškolský student Svoboda je odsouzen za pokus o překročení státní hranice Československa, pokus o emigraci a současně za vydávání rozvracečského časopisu *Za pravdu*. Společně s ním jsou odsouzeni filmový režisér Nesládek, filmový scénárista Babiak a známý Franta Komárek. V celách a vězeňských lágrech, jimiž Svoboda prochází, se setkává s lidmi různých profesí a společenského postavení – advokátem Kroupou, hudebníkem Täublem, na Svornosti s tankistou Poklopem, který „*má největší trest, pětadvacet let, byl souzen se žateckou skupinou, která vyrazila s tanky na Prahu proti komunistické vládě*“⁵⁷, studentem Vaškem Hubáčkem a jinými, kteří byli často nazýváni pouze podle profese, stejně jako advokát nebo plukovník ve Škutínově Hradě plném bláznů. Řada těchto lidí byla i na svobodě sledována a podléhala perzekucím, které se týkaly jejich na příklad

⁵⁷ PECKA Karel Pecka, *Motáky nezvěstnému*. Brno, Atlantik 1990, s. 160.

profesního uplatnění či možnosti volného pohybu. Většina z politických trestanců ve vězení přispívá k tomu, aby „*optimistický názor, že život v kriminále je tvrdá, ale dobrá životní zkušenost, byl podporován skutečností, že mezi politické vězně přibývala řada vynikajících osobností, lidí hluboce vzdělaných a moudrých. Společné soužití s nimi, dlouhé a vážné diskuze, které společně vedli – to vše zanechávalo v často ještě nedospělých myslích hluboké stopy a do jisté míry působilo – i s jinými faktory – na konečné formování mnohých charakterů.*“⁵⁸

Do komunistických lágrů přichází lidé nepohodlní, třebaže různou měrou, současnému režimu. Ztrácí svůj dosavadní společenský status, ale budují si v mikroklimatu vězení sociální pozici novou. Ta je ovlivněna délkou trestu, typem trestného činu nebo předvězeňskou minulostí, ale hlavně chováním či důvěryhodností. Političtí vězni mezi ostatními obvykle získávají respekt, přestože, jak velí vězeňská pravidla, o svém případě příliš nemluví. V některých věznicích byli civilní i političtí odsouzení na celách společně, jinde byli rozděleni, aby političtí nemohli ty druhé ovlivňovat a kazit svými názory. Pokud omylem došlo k porušení zákazu vzájemného styku, došlo obvykle na vyšetřování, kdo s kým hovořil a zda mohl rozšířit své rozvracečské názory. Přesto (nebo právě proto) představovali mezi političtí vězni specifickou skupinu, jíž často ostatní odsouzení záviděli osvobození od některých povinností jako byl společný ranní nástup k prověření početního stavu, speciální výdej jídla či donáška vody, individuální návštěvy s rodinou či samostatné koupání, vždy však individuálně na té které věznici. V Prezidentově vězni však autorský subjekt politického vězně Vladimíra Škutiny vzpomíná, že „*právě tohle všechno byly věci, které my zas záviděli ostatním. To zpestřovalo neuvěřitelně jednotvárný čas za mřížemi a nikdo z obyčejných muklů nedovedl pochopit, že my na našem politickém oddělení*

⁵⁸ BUBENÍČKOVÁ-KUTHANOVÁ Milena: Vybledlá fotografie. Praha, Vyšehrad 1991, s. 63

žijeme v izolaci jako v ponorce a toužíme po styku s ostatními vězni.“⁵⁹ Hrdinka románu Příteknyně z domu smutku podotýká, že „kolem politických vězňů musí v kriminálním prostředí vznikat dojem jasnosti i neprůhlednosti zároveň; jasná je jejich antirežimovost a jsou pro ni oblíbeni, politické paragrafy budí mezi kriminálními vězni dokonce jakési tiché uznání a obdiv; „zač tady seš?´optala se mě u zubaře Lasička, stíhaná za šňůru vykradených bytů, a když jsem řekla, hvízdlá si: ‚A sakra! Tak s tebou bych nechtěla měnit.´ Neprůhlední pak jsou svými osobami. Přece jen se v řadě věci chovají jinak, než jsou kriminální vězni zvyklí. A liším se i tím, že ráno mě odvedou na výslech, v poledne mě vrátí na oběd a odpoledne zas odvádějí, kdežto ony sedí celý den na cele.“⁶⁰

Jak již bylo zmíněno, komunistické lágry spočívaly především ve snaze o selekci záškodníka od společnosti, převýchovu a jeho vykořenění ze společnosti, v níž se až dosud pohyboval. U nejednoho vězně došlo v lágru k tomu, že si „vytvořil svět vidin, ke kterým se vracel, a přestal myslet na lidi a věci, rozdírající mu srdce (...) Všechny nitky připoutávající ho k vnějšímu životu se postupně přežily, odpadly a zůstal bez spojitosti, bez vztahu, bytost mimo čas a prostor, omezená na nepatrný svět čtyř stěn a současně ovlivňovaná pouze největšími, věčně se odehrávajícími změnami: Otáčením Země a jejím oběhem kolem Slunce. Bylo lhostejné, prší-li venku nebo je hezky, svítí-li měsíc nebo je za mraky, žijí-li lidé šťastně nebo umírají-li po tisících na epidemie, při zemětřesení, v zátopách. Ztratil většinu potřeb, většinu obav, většinu lidských bolestí. Zůstaly pouze základní reakce a jeho vlastní myšlení, žijící z podstaty jako semeno, vyklíčené ve vodě.“⁶¹ Právě tomuto stavu se ale všichni snažili vyhnout, uchovat si svoji důstojnost a kontinuitu s vnějším civilním světem.

⁵⁹ ŠKUTINA Vladimír: Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990, s. 52.

⁶⁰ KANTŮRKOVÁ Eva: Příteknyně z domu smutku. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 95.

⁶¹ MUCHA Jiří: Pravděpodobná tvář. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 195.

Komunistické vězení lidi pomalu a postupně uvrhuje na dno společnosti – perzekucemi a rozsudkem rozvrací jejich dosavadní život a postavení. Za zdmi vězení jim přiřazuje nejhorší a nejnebezpečnější dělnické práce, nicméně jim stále zachovává alespoň možnost společenského uplatnění a získání respektu mezi ostatními vězni, zatímco po propuštění jim zavírá dveře jak před uplatněním pracovním, tak před získáním společenského uznání.

Propuštěný politický vězeň je zbaven jakékoli možnosti vlivu, kterým v době před vězením disponoval. Proto se po propuštění z vězení intelektuálové nevrací do svých profesí, ale jsou jim vystavovány posudky zařazující je mezi dělníky, což je paralyzuje jak intelektuálně, tak finančně a společensky. Také jsou de facto bezmocní a prázdní po stránce vnitřního uspokojení. Když však následně opouštějí po údajné převýchově cely, setkávají se s následky perzekucí, omezováním a nepřijímajícím pohledem společnosti, a tak se jim nový život stává často krutějším než věznění, neboť nikdo z nich „*už nebude člověk, kterému přezdívali Pilot, ale nějaký anonymní občan (kterému pochopitelně už nikdo nesvěří letadlo)*“.⁶²

III. d „Prominentní vězni“

Mezi politickými vězni jsou vždy k nalezení jména osob známých a činných ve společenském životě. Představitelů inteligence, politiky, kultury. Právě ti jsou díky viditelnosti a možnému vlivu diktaturám nebezpeční, a proto často končí za vězeňskými zdmi.

Mezi bachaři se o nich obvykle vědělo, venkovní dění, zahraniční či zakázaná domácí média sledovala jejich pobyt a referovala o něm. Přestože tím byl vytvářen jistý opar ochrany okolo vězně, nebyl vždy pro jejich dobro.

Jedním ze známých vězňů je hrdina románu Prezidentův vězeň. Oddělení, na kterém byl známý publicista přezdívaný „prezidentův vězeň“ ve výkonu trestu, se díky jeho osobnosti mezi bachaři přezdívalo „Škutina a ty

⁶² BENEŠ Jan: Druhý dech. Praha, Melantrich 1991, s. 21.

druhý“. Škutinův politický proces byl známý z televize a rozhlasu a pozornost se na něj upínala již pro zmíněné označení „prezidentův vězeň“. S tím souvisela situace, kdy političtí vězni nedostali jednoho dne oběd. Událost druhý den se slovy, že je Vladimír Škutina týrán hlady, prezentovala Svobodná Evropa. Sám Škutina vše popisoval slovy: „*Nezlobil jsem se pro to na své kolegy a přátele v Mnichově, ale tentokrát – jakož i mnohokrát jindy – to snad v dobré vůli přehnali.*“⁶³ Po rozhlasovém prohlášení následovala panika Škutinovy rodiny, stejně jako vyšetřování celé situace StB. Mediální pozornosti Škutinu neušetřily ani zahraniční noviny. Periodikum Die Welt otisklo jeho fotografii na vězeňském dvoře, načež byl Škutina opět předvolán před příslušné orgány k prošetření svého případu a kontaktů se západním světem.

S popularitou se v komunistické vazbě setkává také Eva v Přítelkyni z domu smutku, kterou spoluvězeňkyně poznává jako známou spisovatelku.

S významnou osobností české politiky se v nacistické politické káznici ve Wohlau v Horním Slezsku setkává i hrdina románu Zpod šibenice do exilu Jan. „*Koncem července 1942 proletěla žalářem zpráva, že z Berlína od lidového soudního dvora přijel s transportem Rudolf Beran. Zpráva se brzy potvrdila. Neměl žádné výhody, nosil normální vězeňské kalhoty, blůzu a čepici. Byl na samotce. Nesl s sebou každému srozumitelnou ceduli: „Deset let káznice a patnáct let ztráta cti. Povolání: bývalý ministerský předseda a velkostatkář. Trestný čin: příprava velezrady.*“⁶⁴ Hrdina románu vzpomíná, jak se na něj chodili dívat bachaři a popisuje Berana jako muže, který dodržoval vše, co mu vězeňské povinnosti ukládaly, a neměl oproti jiným vězňům výjimek. Měl však vždy dobré informace o interním i venkovním dění, dokázal si opatřit zásoby, o něž se ale dělil se spoluvězni, stejně jako šířil energii a víru v obrát k lepšímu a k záchraně národa.

⁶³ ŠKUTINA Vladimír: Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990, s. 33.

⁶⁴ FILÍPEK Jan: Zpod šibenice do exilu. Praha, Jan Filípek 1998, s. 135.

Mezi Židy v koncentračních táborech patřili ke zvláštní „prominentní“ skupině lidí hlavně rabíni a sionisté, kteří obvykle představovali vedoucí hlavy lágrů či ghett. Vedle nich to byla potom v táborech také tzv. francouzské šlechta, jak *„se říkalo prominentům, kteří bránili své výsady starousedlíků poukazem na to, že ti co přišli po nich, si váleli ještě šunky doma, když oni už tady ,spali na betoně a kapalo jim na hlavu“*⁶⁵. Její členové se samozřejmě měnili tak rychle, jak postupoval nacistický holocaust.

III. e Piloti RAF

Jednu ze specifických společenských kategorií za zdmi komunistických lágrů představovali piloti bojující za 2. světové války v Anglii. Již v té době symbolizovali čeští letci mezi složkami naší armády specifickou skupinu. Nejprve většina z nich sloužila ve Francii, po jejím obsazení se však jejich cílem stala Velká Británie a *„podle smlouvy mezi vládami Československa a Velké Británie z 25. 10. 1940 byli čs. Letci přiděleni ke Královskému letectvu (RAF) – Royal Air Force a to na dobu trvání války se všemi povinnostmi a právy podle královských předpisů RAF.“*⁶⁶

Velká řada z těchto letců byla po roce 1948 uvězněna v komunistických lágrech. Paradoxní je, že zatímco památka padlých českých letců *„je zvěčněna v monumentálním památníku Runnymede v Anglii zlatými písmeny do kamene vedle dvaceti pěti tisíc nezvěstných příslušníků RAF, kteří nemají hroby“*⁶⁷, tak v Čechách je čekal osud naprosto jiný.

V souvislosti s tlakem ze Sovětského svazu byl na bývalé piloty a vůbec všechny členy armády vyvíjen silný nátlak spojený se vstupem do strany a loajalností k ní. *„U letectva se velmi rychle v situaci zorientoval plukovník Josef Hanuš. Vsadil na kartu komunismu, začal jej propagovat u svých podřízených přesto, že před válkou na letišti Praha- Kbely zakázal kolportovat*

⁶⁵ LUSTIG Arnošt: Lea z Leeuwardenu. Praha, Eminent 2000, s. 41.

⁶⁶ FAJTL František: Dva údery pod pás. Praha, Dita 1993, s. 62.

⁶⁷ Ibidem, s. 30.

*Rudé právo. Po ‚vítězném únoru‘ navrhl čistku nespolehlivých a potom začal řídit. Jako nepřítel letců, kteří sloužili v uniformě Královského britského letectva – RAF, si vzal na mušku především je.*⁶⁸ Většina letců z Anglie byla poté pozavírána a vězněna především v káznici na Mírově. Při výsleších byla zapomenuta jejich válečná statečnost a zaznívala slova: *„To, co jste dělal do února osmačtyřicátého roku, to si nechte, to nás nezajímá, řekněte, co jste dělal potom.“*⁶⁹. Následně byli odsouzeni a posláni do vězení mezi ostatní piloty a ocitali se tak na jednom místě nejen s jinými nepřáteli režimu, ale paradoxně také s bývalými příslušníky SS, proti nimž za války bojovali.

První odsouzení piloti spadali pod tzv. „Akci D“ a zažili nejtvrdší komunistický přístup a zacházení. Jejich blízcí často první dny či týdny ani nevěděli, kam zmizeli, a nedostali žádné upozornění.

Konkrétními příklady těchto pilotů jsou vedle Fajtlova hrdiny také vězeň Maděra ze Stránského Štěstí či Havránek v Benešově románu *Druhý dech*, jemuž je ve vězení díky profesi přezdíváno Pilot. Za 2. sv. v. létal stejně jako druzí dva zmínění u oddílů RAF, kde se naučil anglicky, a dnes v prostorách vězení šíří anglické učebnice. Stejně jako jiní lidé, kteří prošli zkušeností nacistických výslechů, koncentračních táborů či přímo bojovali proti fašismu, se i on díky své válečné zkušenosti a minulosti ve vězení těší renomé a respektu ostatních vězňů.

Některým pilotům se dostalo částečné rehabilitace v době tzv. Pražského jara, úplně až po roce 1989, kdy *„československým válečným degradovaným letcům byly vráceny hodnosti, udělena povýšení a darovány uniformy.“*⁷⁰

⁶⁸ FAJTL František: *Dva údery pod pás*. Praha, Dita 1993, s. 39.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 49.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 129.

IV. VZTAH IDEOLOGIE A POLITICKÉHO VĚZENÍ

IV. a Nacismus a židovský původ

V knize Jamese Poola Kdo financoval Hitlerův nástup k moci se autor zmiňuje o Hitlerově studiu marxismu se snahou lépe pochopit jeho politiku a myšlenkový směr. Hitler velmi oceňoval především myšlenku používání propagandy k ovládnutí dělníků, což celkově považoval za „velký objev“. Stejně jako komunismus také nacismus stavěl především na myšlence silné propagandy. Přestože Hitler všemi silami bojoval proti komunismu, vycházel z jeho propagandistických myšlenek a řadu z nich dokonce předčil. Právě manipulovatelní dělníci tak stáli stejně jako bohatí a ovlivní průmyslníci, u jeho vzestupu. Boháči slyšeli na varování před komunismem a znárodněním, dělníci na sociální jistoty, které Hitlerova Nacionálně socialistická německá dělnická strana (NSDAP) slibovala.

Pro propagandu nacismu je vedle řady jiných myšlenek příznačná především nenávist vůči židovskému etniku s cílem vyhladit jej. Již bylo zmíněno, že Židé byli de facto odpradávně pronásledovaný národ vyhnáný ze své země. Křesťanstvím byli zprofanováni jako národ, který ukřižoval Krista, ve středověku se varovalo před jejich rituály, židovské pogromy nebyly ničím neobvyklým. Židé byli ale současně obratní obchodníci, jimž zákon ani náboženství nezakazovaly lichvu, a společnost, především industriální a postindustriální, těžko nesla jejich obchodnické schopnosti a majetek hromadící se v jejich rukou. Pool označuje za jednoho z největších světových antisemitů zakladatele automobilky Ford – Henryho Fordu. Ten byl jedním z největších financovatelů Hitlerovy politiky a propagandy. Vždy obdivoval Němce a nenáviděl Židy a Hitlera finančně podporoval skrze tajné fondy a spletité transakční cesty. Ve svých antisemitských článcích varoval před židovskou rozpínavostí, zdůrazňoval myšlenku absence židovské kultury a vybízel k ostrážitosti před tímto etnikem.

Právě Židé se za druhé světové války stali hlavní obětí masových kampaní, pogromů a vyhlazování. Zaměření se německé propagandy na Židy souviselo s lehkou manipulovatelností lidmi, především dělnickou třídou, stejně jako s líbivostí myšlenky zaměřit se právě na etnikum celosvětově znevýhodňované a historicky nenáviděné.

IV. b Politické procesy

Nacistická okupace i komunistický diktát si kladly za cíl rozložit všechny ilegální složky vyskytující se na území republiky a pracující proti oficiální moci. Hlavním nástrojem obou režimů pak byla vedle propagandy hlavně široká a dokonalá tajná policie a síť udavačů zajišťující kontrolu všech a všeho. Komunismus i nacismus si dokázaly vybudovat dokonalou a spolehlivou pyramidu informátorů a donašečů, kteří si mezi sebou ve spletených vztazích předávali informace o možných nepohodlných a režimu nebezpečných občanech a rozvracečích republiky. Dalším nástrojem republiky (či protektorátu) poté byla prevence, která proti těmto lidem okamžitě zakročila a za využití svých nástrojů moci je v politických procesech izolovala od společnosti.

Pro komunismus i nacismus, vyjma židovské otázky, jsou charakteristické politické procesy související se sériemi výslechů, vyšetřování a soudů. Oba systémy tedy spojuje fakt, že *„politický proces je hlavním nástrojem organizovaného násilí totalitního režimu. V technologii politického procesu je prakticky nejvýznamnější fází vyšetřování.“*⁷¹ Tajná policie obvykle člověka chvíli pronásledovala a následně ho nehledě na čas a místo zadržela – obvykle ve vlastním domě, odkud ho odvedla k výslechu. Nejobávanějším místem výslechů potom byla centrála gestapa v Petschkově paláci a o několik let později hlavní úřad Státní bezpečnosti v Bartolomějské ulici.

⁷¹ HEJL Vilém: Zpráva o organizovaném násilí. Praha, Univerzum 1990, s. 149.

Lidé obvykle na výslechy, k nimž docházelo v tzv. Petschkově paláci, čekali v předvolací místnosti – tzv. biografu, odkud odcházeli zdraví a silní, ale po výslechu se vraceli zbití a zmrzačení. Vzhledem k tomu, že byli podrobováni brutálnímu týrání, které mělo gestapu zajistit informace o jejich spolupracovnících, scházelo se zde postupně mnoho členů odhalených skupin, neboť ne každý týrání vydržel. Proto v pamětech Reportáže, psané na oprátce subjekt hrdiny popisuje, jak v čekárně na výslechy „*vidíš také lidi, kteří odcházejí s jasným a přímým pohledem, ale kteří už se ti nepodívají do očí, když se vrátí. Byla to tam někde nahoře v kanceláři vyšetřujícího třeba jen jediná slabá chvilka, třeba jen okamžik zakolísání, jen mihnutí strachu nebo touhy po záchraně svého já – a dnes či zítra přijdou sem noví lidé a budou od počátku prožívat všechny hrůzy, noví lidé, které kamarád z boje vydal nepříteli.*“⁷² Ti, kteří byli silní a nepromluvili, se potom museli v cele vyrovnávat s myšlenkou na zradu některého z přátel.

Výslechy, samotné věznění a vyvíjený psychický tlak souvisely s cílem inkriminované obviněné zlomit, podrobit si je, získat informace, doznání a udání. Politické procesy se odehrávají podle scénáře obsahujícího vyšetřování, obžalobu, vazbu i soud. Avšak „*vězeň, opouštějící soudní síň s rozsudkem, zpravidla netušil, kam zítra přijde. Nepředvídal, že se stane příslušníkem jedné z několika ostře ohraničených skupin obyvatel československého archipelagu, a že vztah jeho skupiny k těm ostatním bude jedním z činitelů, určujících jeho život v příštích měsících, letech i desetiletích.*“⁷³

Mezi hlavní argumenty komunistické obžaloby, často vykonstruované, patřily vlastizrada, veleizrada, propagace vlastizrádného tisku, vyzvědačství či neoznámení trestného činu. Za produkci letáků s ilegálním obsahem byl odsouzen na příklad student práv Radim Kuthan. Biografická faktografická novela Vybledlá fotografie vypráví o jeho osudech během procesu a ve vězení, kam byl poslán v rámci tzv. skupiny Šeřík a za veleizradu odsouzen k trestu

⁷² FUČÍK Julius: Reportáž, psaná na oprátce. Praha, Torst 1995, s. 34.

⁷³ HEJL Vilém: Zpráva o organizovaném násilí. Praha, Univerzum 1990, s. 249.

patnácti let odnětí svobody. Obraz relativnosti a všemocnosti politických procesů je viditelný především v závěru jeho příběhu, kdy dostává dopis, v němž byl „ 14. 4. 196 jménem Československé socialistické republiky Městským soudem v Praze vynesena rozsudek, kterým byl v celém rozsahu zrušen výrok o vině a trestu vznesený Státním soudem v Praze dne 7. 6. 1949 i rozsudek Nejvyššího soudu ze dne 8. 6. 1951. Podle výsledků přezkumného řízení nebyla vina Radima Kuthana prokázána a bylo rozhodnuto o zproštění obžaloby, stejně tak, jako u ostatních obžalovaných ze skupiny ‚Šerík‘ - včetně popravených.“⁷⁴ Život ani léta jim však nikdo nevrátí.

Vězni politických procesů odsouzení za Protektorátu zaplatili daň válečného období a po válce byli rehabilitováni. Některým obětem padesátých let se rehabilitace dostalo v době Pražského jara, vězňům normalizace poté po Sametové revoluci. I přesto však v komunistickém Československu platilo, že „říkat politickým vězňům ‚političtí vězni‘ bylo přísně zakázáno, neboť (...) se donesl suverénní výrok generálního tajemníka dr. Gustava Husáka, že u nás nikdo nebyl a není pronásledován či dokonce stíhán za své přesvědčení a za své postoje a jednání v krizovém období 1968 – 1969, že nikdo nebyl souzen a tudíž že v Československu nejsou žádní političtí vězni, nýbrž pouze lidé, kteří byli odsouzeni za porušování platných zákonů.“⁷⁵ Sémantiku slova změnila až doba.

⁷⁴ BUBENÍČKOVÁ – KUTHANOVÁ Milena: Vybledlá fotografie. Praha, Vyšehrad 1991, s. 143.

⁷⁵ ŠKUTINA Vladimír: Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990, s. 15.

V. ABSURDITA OBVINĚNÍ A POCIT VINY

V. a Podoba viny v komunistických procesech

Mnozí z těch, kdo se stali oběťmi komunistických politických procesů, prošli brutálními výslechy a nátlaky a nechápali absurditu obvinění, jež proti nim byla vznesena. Řada z obvinění byla vymyšlena bez jakýchkoli podkladů a vykonstruována na základě pouhých spekulací. Během výslechů se za použití násilí a doslova mučení často dosáhlo přiznání obviněného, který svou vinu přesto nechápal a nikdy se ničeho, z čeho byl nařčen, nedopustil.

Právě do takové absurdní situace se dostává také novinář Adam. Během pobytu ve Francii, kam je vyslán za účelem napsání článku o automobilových závodech, se seznamuje s novinářským kolegou Clintonem a krásnou Betty, s níž si začne krátký román, třebaže má doma v Československu manželku nemocnou rakovinou. Na závodech se stává neštěstí, kdy jeden ze závodníků nezvládne manévr v zatáčce a vjede do diváků, načež jich dvanáct umírá. Adam si až po napsání článku a zhlédnutí fotografií uvědomuje, že celé neštěstí zavinil český jezdec, který se dopustil chyby, zmátl nešťastného závodníka a stal se hlavním viníkem celého neštěstí. Když oznámí šéfredaktorovi, že si uvědomil svou chybu a chce článek přepracovat, spouští se kolem něj kolotoč absurdních situací, které vrcholí dočasným propuštěním z práce, zatčením tajnou policií, uvězněním a vyšetřováním dopuštění se trestného činu špionáže. Adam si není vědom žádného přestupku a provinění a „*když se vzpamatoval z počátečního omráčení, ve kterém automaticky přijal pravděpodobnost, že celý jeho dosavadní život končí, začala v něm pracovat obrana, vzdor a nakonec přesvědčení, že jde buď o lehce vysvětlitelný omyl, nebo o vyšetřování nějakého případu, který se ho netýká.*“⁷⁶ Během výslechu je vystaven řadě osobních otázek, na něž ani nezná odpovědi. Vyšetřovatelé však mají detailní informace o celém jeho životě, o spřátelení s Clintonem a Betty, které kladou

⁷⁶ MUCHA Jiří: Pravděpodobná tvář. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 175.

do souvislosti se špionáží. Pouhé kamarádské půjčení si peněz od Clintona vyšetřovatel vykládá slovy: „*Pan Clinton s vámi navázal přátelské styky. Pozval vás do herny, kde jste, jak správně očekával, všechno prohrál. Pak vás takzvaně založil, abyste nezůstal bez peněz, a když vás měl dostatečně zpracovaného, vyzvěděl od vás, co potřeboval, a peníze vám blahosklonně ponechal.*“⁷⁷

Román dokonale odráží kolotoč situací, které se čtenáři i Adamovi sice jeví jako dokonale absurdní, nicméně zásadně ovlivňují jeho život stejně jako jeho postoj k celé záležitosti. Od vlastního prvotního boje a víry v omyl či rychlé vysvětlení celé zápletky postupně upadá v apatii a pochybnosti, úvahy o životě a lítost nad věcmi, nad nimiž by normálně neuvažoval. Začíná se připravovat také na možnost procesu a odsouzení k odnětí svobody.

Podobně absurdní příběh potkává také vězně Muchova Studeného slunce. Jednoho z nich udala nevěrná žena, aby se ho zbavila. Byl obviněn za protistátní činnost a ukrývání imaginárního zlata, které nikdy neměl. Jiného zas ohlásil tajné policii domovník za chystaný protistátní převrat, neboť k němu chodili kamarádi hrát karty a domovníkovi se návštěvy zdály podezřelé. Otec tohoto odsouzeného paradoxně zahynul v koncentračním táboře, kam byl odveden také po udání domovnicí.

V. b Vina za zdmi vězení

Přímo ve věznicích se hrdinové setkávají s bezprávním a zlovůlí bachařů. V lágrech je jejich nejobávanější verzí korekce, kde je vězeň sám, bez vody a bez stravy, bez práce a kam je umístován opět za absurdní prohřešky. Při korekci je ze mzdy strháván poplatek za nocleh a jídlo, stejně jako pokuta za nedocházení do přidělené práce. K věznění tedy nepatří jen forma oficiálního odsouzení, ale také jednotlivá kárná nařízení udělovaná během výkonu trestu. Tyto dílčí tresty jsou jednotlivými vězni chápány stejně jako v případě

⁷⁷ MUCHA Jiří: Praviděpodobná tvář. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 183.

odsouzeného Blažka v románu Jiřího Hejdy *Útěk*, který: „*nikdy nevěděl, proč dostal trest bez raportu, bez výslechu, bez viny. Prý tehdy hráli bachaři karty, kolik kdo napaří trestních dávek, tvrdých lůžek a pústů. Podle předpisů měl být komandován k před velitele, který měl stanovit trest. Ale za Balista tohle neplatilo, tresty dával kterýkoli bachař a zásadou bylo napařit jim, politickým, co nejvíce trestů.*“⁷⁸

Podobně docházelo k mnoha paradoxním napadením vězňů. Při prohlídkách byli na příklad vězni hlavami tlačeni a naráženi na zeď s cílem „*vytloukání špionážních nápadů z buržoazních hlav*“⁷⁹, třebaže nikdo z vězňů neměl buržoazní původ. Přísně jsou trestány také jakékoli náboženské projevy, pořizování písemností, kontakt s vnějším světem či šíření protistátních myšlenek a ovlivňování druhých.

Jako neuvěřitelná se jeví zkušenost bývalého pilota RAF Fajtla. Ten ve své promluvě líčí, jak byl po uplynutí výkonu trestu v kanceláři žádat o propuštění. Z kanceláře ho však vykázali s přidáním jednoho roku žaláře „*natvrdo*“ navíc, aniž by se dozvěděl důvod rozhodnutí a provinění, které k tomu vedlo.

Nejen komunisté, ale i nacisté obezřetně dohlíželi na to, aby lidé v táborech byli dokonale izolovaní od okolního světa. Za přestupky v podobě kontaktu s vnějším světem, rodinou, přáteli či za přistižení při kontaktu s kýmkoli přes mříže, které oddělovaly koncentrační tábor od vnějšího světa, byl obvykle okamžitý trest smrti. Byly známy případy, kdy v Terezíně „*Němci popravili sedm mužů zato, že psali rodinám, které byly mimo pevnost. Pak pověsili devět dalších. Jiné popravili v Malé pevnosti za menší přestupky než dopis nebo setkání. Přišla se za nimi podívat zvenku árijská matka, milenka,*

⁷⁸ HEJDA Jiří: *Útěk*. Praha, Melantrich 1969, s. 8.

⁷⁹ ŠKUTINA Vladimír: *Prezidentův vězeň*. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990, s. 38.

*kamarád. Nebo je zabili za pohlednici, na které poslali pozdrav a připsali, že to tu ujde.*⁸⁰

Trest smrti padal v koncentračních táborech samozřejmě i za mnohem méně – psaní, kreslení, oční kontakt s opačným pohlavím, směnu či za porážku terezínských bachařů při fotbale. Provinění, jeho závažnost a jemu odpovídající trest byly určovány podle jediného měřítka – subjektivního postoje přítomného dozorce.

V. c Vina, nacismus a tlak koncentračních táborů

V nacistických koncentračních táborech se lidé ocitali bez jakékoli racionální či morální viny, ale pouze kvůli samotnému faktu svého původu. Absolutním paradoxem nacistických koncentračních táborů je, že zde *„rasu a příslušnost neurčuje rasa a příslušnost o sobě, nýbrž ti, kteří z obou záležitostí učinili nezbytnost, podmínku; obvinění zakryli tím sami u sebe to první, totiž rasu, nebo směs ras, a potom svou naprostou nepřislušnost.“*⁸¹. Jejich největší hrůza tak spočívá vedle jejich vyhlazovacího cíle v bezdůvodnosti uvěznění a absenci provinění. V souvislosti s tím si řada lidí klade otázku, za co že je zastihl takovýto osud. Stejně jako hrdinka novely Arnošta Lustiga z roku 1964 Kateřina Horovitzová nechápající celou situaci, neboť *„nikdy nikomu neublížila, aby si někdo přál její smrt.“*⁸²

Nacistická komandatura pouze roznášela předvolání k transportu založená na rasovém základě. Židé byli shromažďováni v ghettech a odtud postupně odváženi do koncentračních táborů. Zachránit je nemohlo prokázání nevin, která neexistovala (stejně jako vina), ale pouze udělení výjimek. To popisuje na příklad mladý Toni, hlavní hrdina novely Spolek na ochranu zvířat, při povolání jednoho ze svých spolubydlících v ghettu k transportu. Předvolaný

⁸⁰ LUSTIG Arnošt: *Lea z Leeuwardenu*. Praha, Eminent 2000, s. 11.

⁸¹ LUSTIG Arnošt: *Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou*. Praha, Nakl. Lidové noviny 2005, s. 107.

⁸² *Ibidem*, s. 38.

pan Abeles byl nemocný tuberkulózou, a proto on i ostatní „pánové byli překvapeni. Ne že by nevěděli, že právě odchází transport, to samozřejmě věděli. A také ne že by se domnívali, že do toho nikdo z nich nemůže spadnout, to se samozřejmě nedomnívali. Ale mysleli si, že nemocní tuberkulózou do toho zatím spadnout nemohou. Například žloutenka nebo rakovina zatím nechránily. Ale tuberkulóza, záškrt a spála zatím chránily.“⁸³ Den za dnem tak pro svůj původ a rasu Židé ztráceli naději i absurdní jistoty, v něž věřily.

Vězni procházející zkušeností koncentračních táborů se často potýkají s pocitem subjektivní viny, který vzniká v souvislosti s vlastním přežitím holocaustu, zatímco jiní lidé zde zemřeli. S pocitem viny v důsledku získání možnosti na přežití se potýká již zmíněná Kateřina Horovitzová, která byla vybrána bohatým obchodníkem Hermanem Cohenem mezi skupinu bohatých Židů, kteří budou vyplaceni z nacistického vězení. V táboře však Kateřina zanechává celou svou rodinu. Se stejným pocitem viny z přežití bojuje také krásná Židovka Colette vězněná v táboře Osvětim. Ta díky své kráse dostala od dozorce při selekci tip pro záchranu života, zatímco ostatní členové její rodiny jí byli v okamžiku nemilosrdně posláni ke zplynování. Colette se trápí myšlenkami o smyslu života, jeho ceně, bagatelizaci jeho hodnoty a o tom, zda samotné žití je či není hříchem.

⁸³ PICK Jiří R.: Spolek pro ochranu zvířat. Praha, Československý spisovatel 1969, s. 16.

VI. POLITICKÉ VĚZENÍ A KRAJNÍ SITUACE

VI. a Boj za lidskou důstojnost

Komunistické i nacistické vězení se možná jako jakékoli jiné vězeňské prostředí vyznačuje cílenou a organizovanou degradací lidí. V případě vězení politického je však situace chápána o to markantněji, že dané odsouzené z lidského a demokratického hlediska chápeme jako nevinné. Ne jako zloděje či vrahy, ale jako lidi zneužité a neprávem trestané ideologickou a politickou mašinerií.

Především nacistické koncentrační tábory v sobě integrují nejen usilování o lidský život a cílené vraždění v plynových komorách, ale také snahy o vyhladovění, zkoušení hranic fyzické odolnosti a degradaci lidí v živočichy. Rozhodující roli v tomto mikroklimatu hraje útok na základní lidské slabosti a potřeby – pocit strachu, schopnost ovládat své nervy, potřeba jídla a odpočinku, intimity. Lidé jsou vystaveni nejen fyzickému, ale také promyšlenému a soustavnému psychickému nátlaku a ponižování, jež mají postupně rozvracet jejich identitu a osobnost.

Hrdina Lustigovy povídky *Člověk velikosti* poštovní známky, učitel Henryk Bley, si v okamžiku, kdy stojí před Herr Kommandantem Oskarem Adlerem-Bienenstockem a kručí mu v hladovém žaludku, klade otázku: „*Co bylo horší? Hlad nebo strach? Strach nebo ponížení? Ponížení nebo zbabělost? Kdy přestane být člověku odporné, že se proměnil ve zvíře, a kdy se mu to zvířecky nechutné bude zdát běžné a normální?(...) Co je horší, smrt nebo ponížení Smrt v ponížení, odpověděl si.*“⁸⁴ Nacistická mašinerie si kladla za cíl likvidaci Židů stejně jako jejich deklasování v pouhé živočichy a pracovní nástroje, k čemuž užívala celý systém postupů. Vědomě tak lidem odebírala i poslední právo člověka spočívající v nároku na důstojnou smrt. V nejzazším

⁸⁴ LUSTIG Arnošt: *Od rána do večera*. Praha, Knižní klub 2006, s. 16, 21.

důsledku se podařilo „*Němcům vnuknout vězňům, aby si připadali oškliví, zbyteční a nechtění, na obtíž všem, i sobě, nakonec vděční za to, že zahynou.*“⁸⁵

A právě i ve smrti byly mezi lidmi rozdíly. Nespočívaly však v honosnosti pohřbu, formě zpovědi či posledního pomazání, ale v tom, že „*mnozí se chtěli svým soudcům a katům alespoň trochu vysmát. Jiné osobnosti, ať jakkoli statečné a vynalézavé před zatčením, se prostě psychicky rozpadly.*“⁸⁶

Se silným momentem degradace člověka se setkává Lustigova výrazná hrdinka Kateřina Horovitzová. Během „výměny“, ve které figuruje jako doprovod jednoho z bohatých židovských obchodníků, s nimiž má být vykoupena z koncentračního tábora, je z nešťastných mužů vymámen veškerý jejich majetek, avšak je s nimi jednáno jako s váženými osobami. Nakonec jsou pod záminkou dezinfikování nahnáni do plynové komory a přinuceni se svlékat, k čemuž v naprosté bezvýchodnosti a apatii přistupují za slov dozorce: „*Nu, pánové, tady neplatí pro nikoho žádná privilegia, pokud jde o rychlost. Mladí, staří a ženy, děti, všechno se musí svlékat honem. Za vámi přijdou na řadu další.*“⁸⁷ Dříve vážení občané jsou tak degradováni na pouhé kusy a zbaveni i své největší intimity. Naproti tíše sdílené tíze společného osudu stojí nelidskost dozorců s komentáři: „*Tady se nikdo za to, jak se narodil nestydí. A před námi už vůbec ne. Kdybyste viděli, jakou přehlídku nahot my tu už viděli.*“⁸⁸ Největší lidská intimita spočívající ve vlastní nahotě je bagatelizována a snižována.

I v prostředí čistě politického vězení bylo vše „*vypočítané na to, aby se vězeň nemohl vzpamatovat, aby ho snad nenapadlo, že býval nebo dokonce ještě je člověkem. Proto musel stát v pozoru, kdykoli někdo otevřel dveře, proto musel pokaždé žádat o základní hygienické potřeby, proto ho nutili, aby na*

⁸⁵ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 7.

⁸⁶ FILÍPEK Jan: Zpod šibenice do exilu. Praha, Jan Filípek 1998, s. 111.

⁸⁷ LUSTIG Arnošt: Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou. Praha, Nakl. Lidové noviny 2005, s. 108.

⁸⁸ Ibidem, s. 110.

*deky, ve kterých v noci spal, pokládal ve dne hadr, kterým vytíral záchod, proto na deky šlapali pokaždé, když dělali prohlídku cely.*⁸⁹

Snahou politického vězení je oddělit vězně i v nejbanálnějších situacích od vnějšího světa, který odlišuje člověka od ostatních tvorů a klade ho na pomyslný piedestal. Právě tak se v románu Jana Beneše *Druhý dech* dostává do příznačné situace vězeň, který sehnal na směně v dole maso pro nemocného kamaráda na korekci. Maso je ale při prohlídce před odchodem na cely nalezeno. Dozorce, který přečin vyšetřuje, je tak precizní, až „*to působilo směšně a on sám si to uvědomoval. Dospělý muž, slídící po deseti gramech uzeneho a třech okurčičkách.*“⁹⁰ Přesto je i na tomto banálním příběhu ukázáno mnoho z neoblomnosti vězeňského života, neboť „*není většího vězeňského hříchu než mít třeba jen jeden prst ve svobodném světě. Tenhle nepatrný proviant byl pro přítele na ošetřovně.*“⁹¹ Dozorce maso nakonec zabavuje a hází psovi, než aby jej dal nemocnému vězňovi.

Jednou z charakteristik koncentračních táborů bylo proslulé stříháním žen dohola. Tento trest se však objevuje také za zdmi komunistických lágrů a je doložen ve vzpomínkách ústředního hrdiny Muchova *Studeného slunce*: „*Lilo. Stáli jsme dvě hodiny v nástupu. Nesouhlasily počty. Když jsem se vrátil na světnici, vrazil tam strážný, zjistil nepořádek a hnal nás ostrážat dohola. Zvláštní trest, tohle stříhání dohola. Vlasy jsou zřejmě poslední lidskou důstojností, která nám zbyla. Pak už není nic.*“⁹² Dlouhé vlasy tak získávají zvláštní symboliku a jakoby jejich délka představovala míru vnitřní svobody a tichý vzdor režimu.

Přestože komunistické lágry neměly „vyhlazovací pověst“, také ony byly vyhlášené tisícem vězňů, kteří zemřeli za ne zcela vysvětlených okolností během výslechů, v celách nebo na korekcích. Respektive za okolností lživých a vymyšlených v sepsaných záznamech a protokolech, neboť „*existovaly tisíce*

⁸⁹ REINEROVÁ Lenka: *Barva slunce a noci*. Praha, Svoboda 1969, s. 50.

⁹⁰ BENEŠ Jan: *Druhý dech*. Praha, Melantrich 1991, s. 13.

⁹¹ *Ibidem*, s. 13.

⁹² MUCHA Jiří: *Studené slunce*. Praha, Československý spisovatel 1970, s. 70-71.

*lidí, kterým byla roztrískána hlava, a přece podle protokolu zemřeli na zápal plic. Existovali muži, kterým byla u výslechu rozdrcena varlata a zpřeráženy kosti, a přeci byli zastřeleni na útěku. Existovali muži, kteří zmizeli. Beze stopy a naprosto.*⁹³ Podle toho se také šířil etymologický výklad slova mukl – „*Muž Určený K Likvidaci.*“⁹⁴

I přes vyvíjený nátlak a ponižování byla důstojnost často to jediné, co člověku v prostředí politického vězení zbylo a o co se s vypětím sil nenechal připravit, třebaže za cenu nasazení vlastního života.

VI. b Psychologický nátlak

Na nervový systém politických vězňů negativně působil nejen nedostatek spánku, špatná strava a celková fyzická slabost, ale především promyšlený a systematický psychický nátlak.

Jak již bylo zmíněno, pro Němce bylo důležité, že „*zabíjejí v lidech nejdřív důstojnost a až potom tělo. Ponížít nepřítele je pro ně stejně důležité jako vyhrát na bojišti. (...) zabít duši je pro ně stejně důležité jako zabít tělo.*“⁹⁵

Především nacisté tak dokázali být dokonalými manipulátory a na vězněné Židy uměli vyvíjet organizovaný psychologický tlak. Jejich deptání a rozklad vězňů spočíval i v tom, že si „*Němci dali záležet, aby transporty na východ vycházely na ten nebo onen židovský svátek. Nejvíce lidí odešlo na Jomkipur. Data se i rada starších dovídala až na poslední chvíli. Němci měli rádi organizovaný spěch. Svátků se báli všichni. Tak zabili Němci dvě mouchy jednou ranou.*“⁹⁶

Cílem nacistů je mezi Židy vybudovat pocit beznaděje a marnosti. Chtěli, aby vězni věděli, že „*na východě je výhled na život u těch, které nechají žít, devadesát dva dní a šance na přežití jedna k devětadvaceti. Věděli už od*

⁹³ BENEŠ Jan: Druhý dech. Praha, Melantrich 1991, s. 89.

⁹⁴ ŠKUTINA Vladimír: Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990, s. 24.

⁹⁵ LUSTIG Arnošt: Lea z Leeuwardenu. Praha, Eminent 2000, s. 159.

⁹⁶ Ibidem, s. 31.

očitých svědků, že na východě je plyn, pece, v nejpříznivějším případě otrocká práce. Život bez důstojnosti, naděje. Ponížení, bití a zima, nemoci a hlad – jediný způsob existence. Hned po příjezdu, v selekci na rampě, přežije jeden z každých deseti. Pro devět z deseti je na východě jen cyklon B. zelené krystalky, shazované německým popravčím technikem, skryl otvor ve střeše do kropiček sprch, ze kterých neteče voda, ale ve spojení se vzduchem stoupá plyn.“⁹⁷

Je prokázáno, že psychologický tlak a zostuzení na člověka dopadá tíživěji, než modřiny, které se zahojí. Dokonale to vystihují slova, že *„také duše tě pojídá. Nesejde mi na pár modřinách. Snad bych jim odpustila, kdyby mě zabili, jsem jejich nepřítel, a jestliže jsem nebyla, udělali ho ze mě; neodpustím ponížení, nejenom moje. Horší než bití, cyklon B, ztráta naděje.“⁹⁸*

Pro politické vězně, které prokuratura jak nacistická, tak komunistická potřebovala pro výslechy a získání informací, bylo hrozbou vynucené svědectví či vlastní přiznání k organizované protistátní činnosti. Proto museli být za jakékoli situace obezřetní. Na jednu z takových vzpomíná hrdinka románu *Přítelkyně z domu smutku*: *„Po mnohahodinových výsleších, na něž mě vodili jako do zaměstnání, jsem se vracela do neklidu cely a léky, které mi lékař předepsal po prvním záchvatu, jsem vyplivovala do záchodu. Léky mi ráno vysypala referentka rozdrčené v pytlíčku na dlaň a počkala, až prášek vsypu do úst, aniž se kdokoli obtěžoval mi říct, co bych to polykala; a tak než jsem bezpečně zjistila, o jaký lék se jedná, než abych riskovala, že budu při výsleších zblblá a povolná, raději jsem zůstala neléčená.“⁹⁹*

Nacistickým politickým vězňům reálně hrozily tresty smrti, k nimž mohli být odsouzeni. I v tomto ohledu nacisté důmyslně pracovali na psychologii vězňů s cílem vystrašit je, rozložit, přimět promluvit a vynést udání na jiné spolupracovníky odboje. Často tak docházelo k tomu, že

⁹⁷ LUSTIG Arnošt: *Lea z Leeuwardenu*. Praha, Eminent 2000, s. 215.

⁹⁸ LUSTIG Arnošt: *Colette z Antverp*. Praha, Eminent 2001, s. 60.

⁹⁹ KANTŮRKOVÁ Eva: *Přítelkyně z domu smutku*. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 63.

„v některých celách byly slyšet i údery sekery na špalek a podle toho se dal spočítat počet poprav provedených toho dne. Umíráček zvonil pro všechny popravené jedenkrát.“¹⁰⁰ Tím nacisté nepřímou varovali před smrtí, z níž ale člověk může být v případě „rozumu“ vykoupen.

Poslední záchranou, která tak lidem v politickém vězení zbývala, byla naděje. Pouze s ní mohli vzdorovat psychologickému nátlaku a obrnit se proti němu, neboť *„jedině naděje udržuje životní elán, když je zle. Stačí vzít naději a rázem zhasnou světla jeviště jako na konci generální zkoušky. Zůstane jen jedna matná, zaprášená žárovka osvětlující kulisy, jež ztratily barvu. Potřeba žít za každou cenu.“*¹⁰¹. Naděje a víra v dobrou a světlou budoucnost jsou často jediným zdrojem vnitřní síly a hnací energie lidí, díky nimž čelí psychickému deptání.

VI. c Projevy vzdoru

K okolním tlakům a pokusům o lidskou degradaci a ponížení se každý člověk staví individuálně, což souvisí s jeho životními zkušenostmi, temperamentem, hranicí frustrační tolerance či silou působících stresorů. Podle toho lidé jedinečně reagují – někteří podléhají a rezignují, zatímco v jiných se vzbouzí agrese a jsou odhodláni k boji.

Jednou z nejsilnějších výpovědí o vzdoru a postavení se proti nacistickému ponižování je akt několikrát vzpomínané Kateřiny Horovitzové. Ta je spolu s bohatými židovskými muži namísto slibovaného vykoupení z německého vězení nahnána do plynové komory a donucena svlékat se za hurónského posměchu dozorců. Ve chvíli naprostého ponížení a zbavení veškerých nadějí a iluzí se vrhá po jednom z nich, vytrhává mu zbraň a střílí směrem k bachařům. Přestože byl její čin *„malý plamínek proti mnoha dýmajícím komínům krematorií všude kolem dokola, a na rozdíl od nich také*

¹⁰⁰ FILÍPEK Jan: Zpod šibenice do exilu. Praha, Jan Filípek 1998, s. 79.

¹⁰¹ MUCHA Jiří: Studené slunce. Praha, Československý spisovatel, s. 147.

*brzy ustal*¹⁰², je v něm obsažena velká síla, jíž může být schopný každý člověk, třebaže dosud slabý, důvěřivý a nesený osudem.

S podobným příběhem se ve vyprávění setkává v koncentračním táboře Osvětim devatenáctiletá Colette Cohenová. Ta jej vyslechne od své „kápo“ na oddělení třídění oblečení čerstvě transportovaných vězňů. Příběh se týká mladé dívky, která byla známou konfidentkou a prostitutkou v nočním klubu a poskytovala privátní služby německým vojákům. Jako Židovka byla transportována do tábora, kde *„šla s ostatními do sprch. Říkali obvyklé lži, že se budou koupat. V podzemní svlékárně si ji vybral Totenkopf Schillinger, aby mu předvedla některý ze svých tanečků. Začala se svlíkat. Schillingerovi tekly sliny. Vzala botu anebo podprsenku anebo šněrovačku a uhodila ho do očí. Než stačil hrábnout po pistoli, sáhla po ní sama. Na pomoc mu přiskočil adjutant. Střelila ho také. Zastřelili ji (...) Je to první Židovka, která se zmocnila před zplynováním pistole svého vraha. Snad se svlékla ze svého konfidentství jako had z kůže. Tu poslední vteřinu už nezrazovala.*¹⁰³ V koncentračních táborech a v zoufalosti zdejších lidí se projevy odboje a postavení se nacistickému teroru cenily a dokázaly smít i předešlé viny, neboť se stávaly symbolem síly, odvahy, sounáležitosti, naděje a existující zranitelnosti silného fašistického teroru.

Tichou formu vzdoru vězňů koncentračních táborů představovalo morfium, známé jako tradiční židovská droga. Ta byla mimo jiné stigmatem jednoho z nejvyšších mužů Říše – Hermana Göringa, který se ve Švédsku léčil ze závislosti na něm. Někteří „šťastnější“ měli možnost dostat se k této droze také v táborech, kde jim pomáhala k dočasnému oproštění se od reality dní.

Pro většinu vězňů komunistického režimu znamenala již zmíněná převýchova hra a předstírání. Věděli, že zdánlivá poslušnost jim může zkrátit trest, přinést klid a možné výhody. Proto si budovali vlastní formy vzdoru,

¹⁰² LUSTIG Arnošt: Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou. Praha, Nakl. Lidové noviny 2005, s. 117.

¹⁰³ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 53.

kteře jim pomáhaly přežit ve světě, v němž si oni sami stavěli svůj vlastní svět, odbojný a nepodrobený. K jejich životu tedy patřilo „*OBLBOVAT, slovo, které nenaleznete nikde jinde než v kriminále, tady, TADY, bylo a je na místě a TADY má také svůj naprosto přesný smysl. OBLBOVAT znamená dostat povolení na balíček. OBLBOVAT znamená dosáhnout mimořádné návštěvy.*“¹⁰⁴ Měli propracované taktiky, jak dostat na cely či na korekce vše od jídla, oblečení, knih, až po cigarety či alkohol. Všechno to - „*kytara, učebnice, káva, tabák, láhev piva, pár krabiček memfisek... všechno to samozřejmě nemělo cenu a bylo možno obejít se bez toho, a všichni, kdo pro to riskovali, byli ovšem mnohem víc desperáty než občany, třebaže TADY, a to slovo se vyslovovalo se zvláštním důrazem, TADY bylo místo, kde se má dát člověk pokoj. Ale TADY také bylo místo, kde celá dlouhá řada lidí, kteří byli vždy jen občany, objevila, že jsou vlastně mnohem víc desperáty než čím jiným a že jimi vlastně být chtějí a musí.*“¹⁰⁵

Odboj proti věznění se tak odehrával na různých frontách a patřilo mezi něj pašování proviantu, čtení zakázaných knih, psaní či kreslení. To vše „*byl způsob, jak vyjít s mocí a přeci se jí nepodrobit. A o to šlo, o to jde, mít navrch nad svým vlastním životem, i když víme, že nemůžeme zabránit tomu, aby naše tělo necítilo hlad nebo netoužilo po spánku. Ale toto byl právě způsob, jak se nasytit nezávisle na všem, co v lágru o nasycení a spánku rozhodovalo. Nutnost, omezená jen k samé hranici nutnosti. Forma svobody. Zůstat nezávislý a nemít strach, ani tehdy ne, když se zdá, že nám nezbývá už nic jiného.*“¹⁰⁶ Pro člověka je stěžejní záležitostí především zachování vlastní důstojnosti, nalezení cesty a jisté míry individuální svobody, která umožňuje přežit a vyrovnat se s tlakem stejně jako s vězeňským životem a povinnostmi.

Vzdorovitost souvisí s pocitem naděje a s vírou v další směřování života, který ještě není naplněný, neboť „*jestliže je nějaké peklo (...), pak je to věčný*

¹⁰⁴ BENEŠ Jan: Druhý dech. Praha, Melantrich 1991, s. 28.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 20.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 30.

*pohled na promarněný život a vědomí, že mohl být prožit jinak a lépe.*¹⁰⁷ To dokáže člověka vyburcovat se k boji za svůj další a lepší život.

Známí „kamouflážníci“ se dostávají mezi ostatními vězni ve známost, získávají obdiv a jejich příběhy dodávají ostatním naději a pocit, že jsou stále lidmi, kteří mají právo ozvat se a bojovat za svoji důstojnost. Mezi takové známé vězně patří mimo jiných bývalý pilot RAF Havránek. Ten je proslulý, že při předstupu před komisi rozhodující o podmíněném propuštění se vyjádřil, aby *„mu tito pánové laskavě políbili prdel, protože nikdy nevěděl a neví, k čemu by mu bylo dobré nějaké podmíněné propuštění, jestliže nikdy nevěděl a neví o ničem, proč tady vlastně vůbec ty celé dlouhé roky je.*“¹⁰⁸ Podobným známým odbojářem je Žid Blau, který byl komunisty vězněn na Mírově za sympatie k sionismu a předpokládané odhodlání k odchodu do Izraele. Jeho formou vzdoru je hladovka, kterou držel jako protest proti *„vrchnosti a hrubému porušení práva. Když ho při příjmu zbili za přílišnou hrdost a drzost, zahájil hladovku a nikdo ho nepřinutil, aby se jí vzdal, jestliže mu neumožní styk s představiteli ministerstva vnitra.*“¹⁰⁹

Zkušení a dlouhodobí vězni současně znají svá práva související s povinnostmi bachařů zodpovědně vést dokumentaci, vyplňovat lístky při umístění do korekce nebo posílat úřední dopisy bez povinnosti zcenzurování. Přestože je valná většina stížností na správu věznice marná, představuje i ona jednu z možností, jak režimu a bachařům ukázat, že nepracují s věcmi, ale s lidmi, kteří mají svou důstojnost a práva, jež znají a jsou odhodláni si je hájit.

¹⁰⁷ MUCHA Jiří: Pravděpodobná tvář. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 196.

¹⁰⁸ BENEŠ Jan: Druhý dech. Praha, Melantrich 1991, s. 33.

¹⁰⁹ FAJTL František: Dva údery pod pás. Praha, Dita 1993, s. 93.

VII. PSYCHOLOGICKÝ SVĚT POLITICKÉHO VĚZNĚ

VII. a Vzpomínky a sny

Třebaže se nacistická a komunistická věznice snažily degradovat lidi psychologickým i fyzickým terorem, nedokázaly vniknout do jejich vzpomínek. Ty, ač jim bylo vše sebráno, jim nemohl vzít nikdo a žádný režim. Představovaly tak často jedinou oázu, která odsouzené držela nad vodou a dodávala jim síly. Ve formě vzpomínek lidé nalézají poslední možnost a ostrůvek pro udržení si své lidské existence, víry a naděje.

Snění představuje jednu z možností, jak se postavit nastalé situaci v mikroklimatu vězeňského prostředí. Mnozí jej přirovnávají k terapii, která pomůže člověku vyrovnat se s daným stavem a pomáhá mu se alespoň duševně dostat za hranice vězení a částečně se tak vypořádat se skrytými psychickými děsy.

Učitel Henryk Bley takto vzpomíná na svou sbírku známek, která mu po obsazení Varšavy byla zabavena Němci, stejně jako na dny ve škole, kde působil jako učitel, a „*zaslechl v duchu zpěv, který se rozléhal až do jeho pracovny, když otevíral okna, na jaře, v létě, na podzim, v zimě. Vybavil si řádky, které děti četly a které pro ně psal sám.*“¹¹⁰. Učitelské poslání ho, alespoň ve vzpomínkách, neopouští a dodává mu sílu.

Především o umělcích se hovoří jako o velice citlivých a vnímavých lidech. Takovým je také Richard, vězněný v komunistickém lágru, třebaže „fešáckém“. Prožívá působivý sen, který vystihuje de facto všechny součásti a atributy snů o životě – přání, erotický podtext, barvitost a smyslovost, touhu. Zároveň také strach a zmar z budoucnosti a nedosažitelnosti tohoto snu - „*Zdálo se mu, že stojí před stojanem s plátnem. Prostředí kolem nerozeznával dost přesně, byl to však ateliér, rozhodně to musel být ateliér, velký a*

¹¹⁰ LUSTIG Arnošt: Modlitba pro Kateřinu Horowitzovou. Praha, Nakl. Lidové noviny 2005, s. 23.

prostorný. Otevřenou stěnou proudil čerstvý vzduch, teplý, a přesto svěží. A světlo. Spousta světla. Po chvíli vždy poodstoupil od plátna a pohlédl na ně zpod víček, s poněkud zakloněnou hlavou. Věděl, že takhle vypadá, a teď mu na tom záleželo, protože dívka ho pozorovala. Viděl linii jejích chlapeckých boků a obrys malého prsu. Světlo na její pleti vytvářelo kouzelnou harmonii barev. Nemusel se dívat jinam než na ni, aby určil čas, v němž se to odehrává. Věděl, že to jaro, toto jaro o měsíc později, prozrazovalo se svým zářením, neopakovatelnou skladbu barevných tónů, které se mění s každým ročním údobím. Nemohl se mýlit. A také se nemohl mýlit ve výrazu očí, jimiž na něho hleděla. To vše v čirém vzduchu a záplavě světla tohoto jara. Avšak bylo to skutečně toto jaro? Bylo by to možné? Co by se muselo přihodit, aby se to stalo skutečností? Ach, nemyslet na to. Nemá cenu na to myslet. Zase ty myšlenky. Všechno zkazí. Nit snění se přetrhla. Rozhlížel se kolem a s překvapením pozoroval cizí, strašný, nepřátelský svět, který ho drtil svou pouhou existencí.“

111

Lidé tak za zdmi vězení hledají útěchu v minulosti, v tom co bylo, jak byli závodními plavci a jezdili na závody, jak trávili poslední dny před zatčením a odvedením doma, co tam zažili, jaké měli rodinné zázemí nebo jak naposledy spali ve své posteli, což jim stejně jako víru ve změnu a v zisk svobody dodává naději nutnou pro přežití.

VII. b Pocity strachu a úzkosti

Psychologie definuje strach jako „*emoční stav v přítomnosti nebo očekávání nebezpečného nebo škodlivého podnětu, který je spojen s působením určitého objektu*“¹¹². Podle Sigmunda Freuda je strach objektivní úzkostí s pocitem ohrožení, jež vychází z reálného, definovatelného a konkrétního činitele. Blízká strachu je pak úzkost jako taková. Projevuje se stejnými

¹¹¹ PECKA Karel: Na co umírají muži. Praha, Mladá fronta 1968, s. 57-58.

¹¹² <http://home.pf.jcu.cz/~stuch/Emoce.doc>

symptomy, vyjma faktu, že obávaný stresor není definovatelný, ale pouze my ho subjektivně pocítujeme.

V souvislosti s vězeňským prostředím se setkáváme s řadou modifikací strachu a úzkosti - strachem o holý život, strachem o rodinu, strachem z budoucnosti, strachem z marnosti.

Otázka strachu hraje významnou roli při odhodlání se k velkým krokům, při nichž je nutné uvědomit si hrozící rizika a jejich možné důsledky. S tím se při myšlence na realizaci útěku setkávají dva vězni v pracovním táboře - Jiří a Bogan. Jiří se chystá na útěk, plánuje ho a společně s Boganem o něm přemýšlejí. Věří v úspěch, ale Bogan postupně víru ztrácí a Jiřího od plánu zrazuje. Upozorňuje na možnost neúspěchu, riziko zastřelení při pronásledování a vzpomíná na lidi, o nichž ví, že jim útěk nevyšel a byli zabití. I když je Jiřího přítel, uvědomuje si, co mu bude ve vězení po Jiřího útěku hrozit – shluknou se okolo něj vyšetřovatelé, budou ho vinit, že o plánu věděl a neprozradil ho, napomáhal mu. Vzpomíná na hrůzu výslechů, jimiž už prošel, a bojí se jejich opakování. Projevuje se v něm ne lstivost, ale právě lidský strach, hrůza z další fyzické bolesti i psychického a morálního ponižování. Napadají ho myšlenky jako Jiřího prozradit, ale neudělá to. Bogan je silný, mezi vězni známý tím, že si nedá jen tak něco líbit. Je sice přítel, charakter, ale také člověk s prostým lidským strachem – jak z utrpení a ponížení, které už jednou zažil, tak z toho, že může být Jiří zabit a on tomu ani nezabrání. Povídka dokonale vykresluje modifikace prostého lidského strachu a jeho příčin, stejně jako rozdíl mezi podlostí a morálkou.

VII. c Morálka

Je známou pravdou, že ve vypjatých dobách a ve vypjatých situacích se většinou štěpí charaktery. Kdo vždy kázal morálku se často chová nehumánně a sobecky a naopak. V období 2. světové války stejně jako za komunistického režimu a jakékoli jiné dramatické doby se našla řada kolaborantů a udavačů na

straně jedné a naopak silných morálních charakterů na straně druhé. I vězeňské mikroklima přiživené neprávem politického odsouzení je prostředím, které polarizaci charakterů potvrzuje.

Jeden z komunistických politických vězňů a současně známý spisovatel Karel Pecka napsal v předmluvě povídkového souboru *Na co umírají muži*: „*Úsloví, že ve vězení padají masky, je pravdivé. Viděl jsem je padat a nalézal pod nimi lidské tváře s takovými rysy, s nimiž se lze jinde stěží setkat. Od těch nejkrutějších a nejnižších přes obdivuhodné až k těm zázračným, kdy se ztrácel dech nad schopností člověka překonat sebe sama v okamžicích obětování se, v mezní situaci ryzosti citu, přátelství a mravní síly.*“¹¹³

V ovzduší koncentračních táborů 2. sv. v. se vytvořil naprosto nový systém pravidel, nový žebříček hodnot a nazírání na svět a život. To vše bylo bezprostředně vázáno na snahu a nutnost záchrany života – vlastního či cizího. Právě v tom spočívalo základní morální dilema – záchrana vlastního či cizího života a cena nasazení za ně. Při pravidelných selekcích, kdy nacisté vybírali mezi vězni lidi silnější a zdravé pro práci a lidi slabé a nemocné do plynu, byla všem jasná pravidla pro výběr a důsledky ze selekce plynoucí. „*Vytvořil se tak nový žebříček mravnosti, v němž se těžce nemocný nesměl vydávat za zdravějšího, aby tím nepřímo neposlal do komína někoho, kdo mohl ještě přežít, pokud ho nevyberou.*“¹¹⁴ V souvislosti s tříděním se vězni snažili zakrývat své neduhy, ale také zachraňovat své blízké. V takových případech se „*našli dobrovolníci, kteří nastrčili sebe místo někoho jiného; většinou to byly matky, aby ušetřily dceru, otcové syna nebo syn otce, sourozenci mezi sebou. Nebyla to jen otázka soucitu s tím druhým nebo se sebou. Bylo to mravní rozhodnutí, které dalo oběti poslední vědomí správnosti, doteku toho největšího lidského principu, rozhodnout se mezi lepším a horším, dobrým a zlým, být na poslední chvíli pánem své vůle, schopen se určit v osudovém okamžiku, kdy*

¹¹³ PECKA Karel: *Na co umírají muži*. Praha, Mladá fronta 1968, s. 5.

¹¹⁴ LUSTIG Arnošt: *Colette z Antverp*. Praha, Eminent 2001, s. 211.

*z lidí padají masky.*¹¹⁵ V souvislosti s tímto nejtěžším a zároveň snad nejmrvnějšíším okamžikem a momentem života – záchranou druhého života na úkor vlastního, se daní lidé stávali obětí narážek, výsměchu a opovržení nacistů a nacistických lékařů. U spoluvěznů a budoucnosti si však získali uznání a obdiv.

Stálý boj o život psychicky působil na všechny vězně koncentračních táborů. Nacisté si navíc dávali pozor, aby všichni věděli, že *„každý, kdo tu zůstal, žil na úkor někoho jiného – stejně jako později – kdo ještě žil, mohl zůstat jen proto, že místo něj zabili jiné.*“¹¹⁶ Na každém potom záleželo, jak usilovně dokáže bojovat o svůj život a zachovat si ho. Mnozí lidé se dostávali do rozporu a střetu pudu sebezáchovy na straně jedné a morálních hodnot na straně druhé.

Za zdi koncentračních táborů jsou morálka či dobro chápány dokonce tak relativně, že *„jsou v tom, když popravčí technik, se kterým chodí unterscharführer na to jejich bielefeldsko pivo, hodí dírou ve střeše do sauny dost cyklonu B, aby se lidi dlouho nedusili. Pošlou rodinu do sprch společně, ale nejsou vedle sebe. A jestliže náhodou ano, musí to být pro ně ještě horší.*“¹¹⁷

Punc nemorálnosti získává v prostorech vězení dokonce i pocit hladu. Hladověli všichni lidé stejně a bylo na každém, jak se postará o sebe a své blízké, čímž se řada lidí dostávala do tragických situací, kdy dokonce prodávali sami sebe a kdy *„lidé snili o sytosti na jediný den, jednu noc. Mít něco pro dítě, starou matku, nemocného přítele. Něco navíc, na večer, noc, na zítra. Sytost byla mravnost, hlad byl nemravnost.*“¹¹⁸

¹¹⁵ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 212.

¹¹⁶ LUSTIG Arnošt: Lea z Leeuwardenu, Praha, Eminent 2000, s. 77.

¹¹⁷ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 86.

¹¹⁸ LUSTIG Arnošt: Lea z Leeuwardenu. Praha, Eminent 2000, s. 82.

VII. d Duchovní zázemí

I v prostorech koncentračních táborů a komunistických věznic byla i reflektována a konzumována umělecká a literární produkce. Dokonce zde také vznikala. Na příklad v Terezíně existovala dokonce kultura divadla, vznikly tu také některé hry jako Lustigův Ben Akiba lhal, Princ Bettliend, Jelínekova Komédie o pasti, Švenkův Poslední cyklista či Terezínský pochod – písnička inspirovaná Osvobozeným divadlem. S terezínským táborem je spojen také rozvoj dětské tvořivosti – časopisy Vedem, Sešit, Nosci, Hlas půdy, Rim Rim Rim či Domov. Špatná hygiena, nedostatečná strava, nemoci, psychická úzkost – i přesevše však v politických nacistických i komunistických vězeních existoval kulturní život – ilegální či tiše schválený.

V době 2. světové války „*jen hrstka neúplatných a nezištných pašovala do lágru potravu ducha a ven dopisy. Některým vězňům se dostala do rukou Bible, Dostojevský, Cervantes. Nikde nečetli lidé žíznivěji na úkor spánku než na barácích Auschwitz-Birkenau. Četba dávala hlas všemu, co bylo nepromlčitelné. Knihy z kufrů a vaků nacisté pálili. Nedívali se na názvy. V knihách se prostě skrýval satan. Za čtení – přistižen – šel čtenář do plynu.*“¹¹⁹

Přísné postihy dopadaly na čtenáře nepovolené literatury a často literatury vůbec i v komunistických lágrech. I přesto představovaly knihy nedocenitelné zboží a hodnotu, která často předčila i cenu jídla, jehož měli vězni stálý nedostatek. S tím se setkávají také dva vězni v Peckově povídce Nejenom chlebem, kteří, i přesto že trpěli hladem a bojovali i o krajíc chleba, dávají přednost knize - Nezvalovi a jeho Edisonovi. Toho si půjčují právě výměnou za jídlo. Třebaže je jeden z nich při výměně chycen dozorcem, nic si nevyčítají a kniha pro ně představuje nedocenitelné zboží, pro které stojí za to riskovat.

¹¹⁹ LUSTIG Arnošt: Lea z Leeuwardenu, Praha, Eminent 2000, s. 93.

Hrdina románu *Studené slunce* se naopak často uchyluje do vězeňské knihovny, která, i když je tendenční a jednostranná, nabízí alespoň některé tituly z literární klasiky, jimž se věnuje v chvilkách volna během práce na šachtě nebo na cele. Současně se také věnuje psaní postřehů ze svého pobytu v lágru. Ty jsou protknuty i zajímavými literárními postřehy týkajícími se především autorů ruské literatury. Psaní je však absolutně zakázanou činností provozovanou pouze tajně. Proto i zmíněný hrdina píše, že „*v dutině, pečlivě zakryté kusy uhlí, mám schovanou plechovku se svým nářadím. Ty nejmenší trhací bloky, jaké se dostanou, několik tužek, gumu. Pokaždé to musím vyhrabávat a po směně zase schovat.*“¹²⁰ Stejně tajné a rizikové je produkování písemností jak v koncentračních táborech, tak v nacistických věznicích, kde se za ně platí životem.

Mezi vězeňskou zábavu a kulturu patřil dramatický kroužek a divadlo, které vězni mohli cvičit, hra na povolené hudební nástroje, ale také karty, společenské hry, výuka angličtiny, vyřezávání šachových figur a hraní šachů nebo dalších společenských her.

Svou silnou roli má v politickém vězení také víra. V komunistických lágrech často končili věřící katolíci na základě své víry, jež byla komunistickému režimu velkým trnem v oku. S fenoménem víry se potýkali samozřejmě také Židé, jejichž judaismus byl odsouzen stejně jako oni. I přesto poskytovali rabíni lidem jednu z posledních útěch.

S každou katastrofou a neštěstím ve 20. století klesá počet věřících a role víry a Boha ve společnosti. Takovýmto prvním velkým otřesem byla 1. sv. v., po níž se lidé ptali, jak se možné, že se na světě dějí takovéto věci, jak může Bůh něco takového dovolit? K poklesu víry samozřejmě masově dochází také během 2. sv. v. Lidé, kteří celý život věřili v Boha a modlili se, začínají pochybovat, neboť se pozastavují nad tím, že to nejhorší často potkalo v koncentračním táboře ty, kdo se nejvíce a nejhorlivěji modlili. Právě ti se

¹²⁰ MUCHA Jiří: *Studené slunce*. Praha, Československý spisovatel 1970, s. 91.

totiž „museli vyrovnat s bezmocným Bohem, s Bohem, který neodporoval zlu, nechal hořet v plamenech děti, starce, nemocné, vdovy a sirotky, nevinné. Ztráceli víru a energii, bez níž hynuli. Bůh se jim z útočiště stal břemenem. Neměli se už tak kam odvolat. Museli dát za pravdu Němci, který první vykřikl, že ‚Bůh je mrtev‘. Se smrtí Boha už neuměli žít ani umřít. Čekali jen, až je zavraždí.“¹²¹

Stejnou krizí víry, ale také duchovního života, prochází mladá Colette Cohenová, pro kterou „bylo skoro směšné myslet tu na duši. Myslela na ni stejně často jako na hlad, na ponížení, na nespravedlnost, na to, čím se člověk v zájmu sebevýchovy zpronevřuje, tomu lepšímu v sobě, čím se smí cítit čistá, i když se pošpiní snahou přežít. Už nepřemýšlela o Bohu. Bůh pro ni odumřel, jako asi ona, rodiče, sestry odumřeli pro Boha. Bůh dobra a zla, jak ho vyznávala maminka, otec i sestry, se utopil v popelu mrtvých, v mlze, ve které se ztrácely dráty nabitě desítkou tisíc voltů, v moři lhostejnosti, které pohltilo všechny. Ve smrti bez úcty. Bůh dobra se tu ztratil. Může přežít, pokud se dokáže nespolehat na Boha. Bůh tu byl snadno postradatelný. Bud' byl všemocný a lhostejný, nebo selhal, jako selhali lidé, jeho tvorové, jak je – podle náboženství – stvořil. Už ani neomlouvala, ani neobviňovala Boha. Naučila se žít nebo přežívat – bez něj. I kdyby – ze zbabělosti nebo strachu a bezmoci – věřila v Boha jako na začátku a prosila ho o pomoc, vyslyšení a štěstí, aby ji na selekce nevybrali, musela by i zaslepena strachem a hrůzou vědět, že je to ona na úkor někoho jiného. Stvořil Bůh zlo, které ho zabilo?“¹²²

VII. e Vězeňský humor

Smysl pro humor, vtip a nadhled představovaly jednu z dalších možností, jak se smířit se situací politického věznění – třebaže se často jedná o

¹²¹ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 186.

¹²² Ibidem, s. 33.

humor značně černý. Přesně podle hesla, že „i na šibenici musí člověk nalézt něco pro zasmání.“¹²³

Vězni často vzpomínají na to, že „humor byl naší jedinou zbraní. Humor nás držel nad hladinou té močůvky, která si říkala socialistické zřízení. Humor byl naší vizitkou před civilizovaným světem.“¹²⁴

K doslova vtipným situacím dochází v souvislosti s problémem oslovování politických vězňů, kteří podle komunistických pohlavářů neměli být označováni jako političtí. Vznikaly tak slovní hříčky a vtipné situace, kdy byli nazýváni třídními nepřáteli či odsouzenými podle první hlavy trestního zákony. Většina vtipů spočívá právě v jazykových hříčkách. Jedním z takových příkladů jsou historky okolo odsouzeného Ludvíka Svobody, který v lágru vykonával práci holiče. Vězni využívali jeho jména a při kontrole, kdy měl starší cely hlásit jména přítomných „ihned při příchodu jakéhokoli bachaře hodně hlasitě hlásil, že je přítomno tolik a tolik odsouzených plus odsouzený Ludvík Svoboda. Dával si zvlášť záležet na výslovnosti, aby vyznělo, že je s námi odsouzený Ludvík Svoboda. Čekali jsme od bachařů nějakou reakci. Kolikrát jsme se neubránili úsměvu. Nic. Bachařům nepřipadalo divné spojení jména prezidenta republiky s označením pro kriminálníky.“¹²⁵

Podobně zábavné historky často souvisí s bachaři, jejich omyly a hloupostí. Jedna taková se objevuje také v románu Jiřího Muchy Studené slunce, kde pobaví vězně historka, v níž jeden z nich cituje právě bachaře: „Víš, co povídá? Povídá, chlapi, že se nestydíte. Každém z vás tady má doktorát, leckterej dokonce maturitu, a takovej chlív!“¹²⁶

Zuzana Zemanová ve svém článku Karel Pecka humorista upozorňuje na pasáž, kde „táborový lékař Tonič obdržel přezdívku dle své oblíbené diagnózy ,to nič, tady máš pilulku‘, díky níž odbavil deset pacientů za patnáct

¹²³ MUCHA Jiří: Studené slunce. Praha, Československý spisovatel 1970, s. 61-62.

¹²⁴ ŠKUTINA Vladimír: Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990, s. 9.

¹²⁵ Ibidem, s. 91.

¹²⁶ MUCHA Jiří: Studené slunce. Praha, Československý spisovatel 1970, s. 113.

minut. Bachař Lenbyžral, vypasený proviantňák, kterému museli táboroví krejčí neustále rozšiřovat kalhoty, se vyznamenal v dobách největšího hladu výrokem: ‚Len by žrali a čakali na prevrat.‘ Velitel Myšilov se proslavil tím, že se rozhodl v táboře vyhubit potkany, Modlitbička svou záští k věřícím odsouzeným, kterým zabavoval Bibli.“¹²⁷ Fakt, že humorná složka k literatuře z politického vězení patří, může působit překvapivě, nicméně tvoří její důležitou součást.

VII. f Lidé a zvířata

Politictí vězni se často v souvislosti s touhou po svobodě a volnosti obracejí ve svých přáních a myšlenkách ke zvířatům. Cítí jejich volnost, instinkty a pudy, které jediné ovládají směřování jejich života bez ohledu na prospěchářství. Myslí na to, že *„jen když jsi zvíře, jsi volný. Žiješ, jak chceš. S kým chceš. Nikdo ti nevnucuje, co budeš dělat, po čem a jak toužit. Nikdo tě už k ničemu nenutí a nedonutí. Vymkneš se shonu a zmatku, všemu, co nikam nevede, jen mate. Jen žiješ, jak dlouho je ti dáno žít. Jsi volný. Jako ryby, ptáci a vítr a slunce, mraky. Jsi součástí toho všeho. Je to souznění. Nevadí ti, jestli umíráš nebo rodíš. Pronikne tě živočišné teplo. I ty nejsložitější záležitosti mohou být jednoduché. Plakat neznamená bolest a porážku. Nemáš koho obvinít než sebe. Jdeš dál, i když ses ztratil. Víš jen, co je, ne co není.“*¹²⁸

Častým motivem jsou mezi zvířaty především koně. Jsou spojováni s lidmi – s lidskou pamětí, schopností předtuchy či hloubkou očí. Myšlenky a představy koní usnadňují život v táboře mladé krasojezdkyni Tanze, která *„zaměňovala rytmus vlaků za klapot běžících koní, kopyta narážející do měkké hlíny louky nebo úvozu pod lesem, a prodlužovala si v duchu hlasy, frkání a ržání a řehtání koní, promísené se zvukem lokomotivy a nárazů ocelových kol*

¹²⁷ ZEMANOVÁ Zuzana: Karel Pecka humorista. Tvar 7, 2007, č. 6, s. 12-13.

¹²⁸ LUSTIG Arnošt: Lea z Leeuwardenu. Praha, Eminent 2000, s. 186.

na spoje kolejnic.“¹²⁹ Motiv koní a obdivu k nim se objevuje také v Lustigově povídce Štěpán a Anna. Lidé obdivují jejich sílu, vůli i vznešenost v jakékoli situaci, kterou metamorfují do sebe a dodávají si tak vnitřní sílu.

Sílu symbolizují také exotičtí tygři. Tvor, jakým je tygr, uchvacuje svou silou a krásou, schopností zdolat i daleko větší a silnější kořist, než je on sám. Stejně také schopností odolávat, třebaže jich je na světě již jen několik málo kusů druhu a jsou i nadále systematicky vybíjeni – podobně jako Židé během holocaustu.

V souvislosti s rodinnými vztahy jsou vzpomínáni sloni a jejich schopnost starosti o mláďata nebo nemocné jedince, stejně jako kobry, jejichž samičky v nebezpečí vsakují svá mláďata, aby je chránily – právě tak, jak by to byly schopny učinit židovské matky.

Jeden z vězňů v Muchově Studeném slunci říká, že lidé „*jsou jako motýli. Krásní, pokud je člověk pozoruje ze svého vzdáleného, odloučeného stanoviska. Ale motýl pod zvětšovací sklem je příšera. Pozorován zblízka předčí ošklivostí všechno fantazii.*“¹³⁰, čímž symbolizuje vztah vězňů k sadistickým bachařům, kteří se už ani nejeví jako lidé.

Zvířecí symbolika tak zastupuje nejen spodobnění touhy po svobodě a volnosti, ale také napomáhá k archetypálnímu vykreslení lidských charakterů.

¹²⁹ LUSTIG Arnošt: Tanga z Hamburku. Praha, Eminent 2000, s. 69.

¹³⁰ MUCHA Jiří: Studené slunce. Praha, Československý spisovatel 1970, s. 12.

VIII. POLITICKÉ VĚZENÍ A RODINA

VIII. a Dopady komunistického vězení na rodinu

Sociologové i psychologové kladou ve svých pracích a teoriích velký důraz na význam rodiny pro utváření člověka a jeho zařazení do společnosti stejně jako pro jeho zdravý psychický vývoj. Rodina je nazývána primární skupinou, tou hlavní a nejdůležitější pro vývoj dítěte, v níž jsou mezi členy po celý život nejtěsnější a nejužší vztahy a citové vazby.

Komunistická propaganda si byla vědoma intimních vazeb mezi členy rodiny a společně s postižením vězněného člověka dopadala tíha a osud nutně politické nápravy a rekonvalescence také na jeho příbuzné.

Komunistický žalář představoval následky nejen pro samotného odsouzeného, ale i pro celé jeho nejbližší okolí a rodinu, což byl jeden z nejtěžších dopadů a psychických tlaků působících na odsouzeného či stíhaného člověka. Geniálně a výstižně to vyjadřuje Karel Pecka slovy „*sakra, kdyby jenom potrestali mne samotného, ale proč to násobí tím, že zametou šmahem všechno kolem? Když se kácí les, lítají třísky, v tom je odpověď. Kácejí, rozjaření vítězstvím, v ruce drží sekyry a třídí jsou ti druzí. A pro jistotu radši víc těch třísek.*“¹³¹

Členové rodin tak byli vystaveni perzekuci, která souvisela mimo jiné s propouštěním ze zaměstnání a často s nemožností uplatnit se v jiné profesi než v profesi dělnické. Této hrozby si byli vědomi nejen členové rodiny, ale i sám odsouzený. Je si jí vědom také student Vilém Svoboda, který do lágru dostává dopis, kde „*táta psal, že asi změní zaměstnání. Dokázal přesně dešifrovat, co to znamená. Jestliže bude odsouzen, otce vyhodí z armády. To je opravdu krásné, to se mi podařilo, teď skoro v padesátce si bude muset hledat místo. Není vůbec pochyb, jak to dopadne, půjde k lopatě, žádnou jinou*

¹³¹ PECKA Karel: *Motáky nezvěstnému*. Brno, Atlantis 1990, s. 33.

*možnost mu soudruzi neposkytnou.*¹³² Tušení se mu nakonec potvrzuje při návštěvě, kdy „*Přijela máma s tátou, sestra ne, ta se bude vdávat, snad tak aspoň unikne těm pilám a zámečnickým učilištím, kam ji přidělují na práci. Máma pomáhá prodávat a myje dlaždicové podlahy v papírnickví, táta dělá jako pomocný dělník. Zametli s nimi soudruzi tvrdě a bez sentimentu. Naši se pokoušejí odstěhovat z toho malého městyse, kde je každý zná, a jsou proto přímo na ráně, jednají se strýce v Teplicích, aby je vzal na byt, protože vlastní samozřejmě nemohou získat. Páriové, trpí za to, že zplodili syna kontrarevolucionáře, nadosmrti vyřízení, odepsaní, pokud tenhle režim bude trvat, mají to v posudku, který každého člověka této země provází jako stín. Povedou žabomyší válku o povolení k přestěhování, o lehčí práci, o nějakou kuču se střechem nad hlavou, o prášky od doktora na středisku.*“¹³³

Téma rodiny a vyrovnání se jejích členů s faktem politického věznění blízkého člena je ústředním tématem románu Hany Pražákové *Nadějí tu žijem*. Přestože je tento dívčí román, jehož hlavními aktérkami jsou dvě dospívající dcery odsouzeného spisovatele Františka Křeliny, z nichž jedna popisuje rodinnou situaci po otcově odsouzení, značně patetický s čitelnými rysy brakové literatury, po obsahové stránce představuje obstojný obraz situace rodiny odsouzeného otce. Matku a dcery čeká po otcově zatčení vystěhování z bytu do jiného domu. V něm se mají dělit o bydlení s manželkou jiného disidenta. Pohybují se v neustálé finanční tísní, žijí v obavách hovořit o své situaci, ve strachu z vyloučení ze školy a s problémy v zaměstnání, které souvisí s nevhodným kádrovým posudkem.

Každoročně se potýkají také s psaním žádosti o otcovo předčasné propuštění a zkrácení trestu, o němž rok od roku stále více pochybují a vidí jeho marnost – „*Celá ceremonie je k ničemu, a přesto dvakrát do roka ženy odsouzených píšou a odesílají žádosti. Ted' zase přišel čas, v květnu by mohl prezident udělit milost k výročí osvobození. Rodiny odsouzených vědí předem,*

¹³² PECKA Karel: *Motáky nezvěstnému*. Brno, Atlantis 1990, s. 78.

¹³³ PECKA Karel: *Motáky nezvěstnému*. Brno, Atlantis 1990, s. 304.

*že jejich žádosti nikdo nevyhoví a že ji nikdo zvažovat nebude, jak pokorně žádají, ale přesto by neměly svědomí žádost nenapsat, co kdyby přece jenom...*¹³⁴

Někteří rodinní příslušníci jsou za svého blízkého ochotni jít až do vězení, stejně jako vězeň Peřina, jehož syn hlásal náklonnost Američanům, víru v jejich příchod do Československa a osvobození země od komunismu. Pro otce odsouzeného za to, že syna neudal, se i v cele naskýtá pouze jeden možný závěr a automaticky říká – *„Co jsem mohl dělat? Udat vlastního syna?“*¹³⁵ Proto jej raději kryl a byl do vězení poslán i on sám.

Podobným je i osud otce a syna Zaumilerových, kteří jsou věznění ve stejném lágru. Otec už je starý muž, hubený a s podlomeným zdravím. I přesto vypravěčský subjekt vzpomíná, že když se vězni vrací i pozdě v noci ze směny na celý *„pokaždé se otec Zaumiler šourá od kuchyně k našemu baráku se svou večeří, aby ji dal synovi. Chlapec už spí, spokojeně oddychuje a děda stojí nesměle nad jeho kavalcem s miskou v ruce a trpělivě čeká, jestli se probudí. (...) Někdy mu ji postaví na stolek a odejde. Jindy ji smutně odnáší pryč, ale vzbudit chlapce si netroufá.“*¹³⁶

Jeden z vrcholů monotónních dní ve výkonu trestu pak představují návštěvní dny s rodinou. I přes specifika vězeňského světa si instituce rodiny zachovává neotřesitelné postavení. Na svůj návštěvní den se stejně tak těší vězeň Arnošt. Ten je toho času na korekci, na návštěvu je však propuštěn, těší se na ni, spoluvězni ho podporují a přejícně očekávají jeho návrat. Třebaže bez afektu a přehnaných emocí, ale přesto působivě, je následně vykresleno Arnoštovo zklamání, když rodina na návštěvu nepřijíždí. Po návratu na celu *„náhle v něm propuklo zklamání, které v sobě cítil po celou cestu autobusem a zpět a ještě dříve, dokud bylo menší, dokud nebylo opravdu jisté, zda mu neprijedou, ale když už tušil, že nepřijedou. Doposud to pořád šlo, až teď ho*

¹³⁴ PRAŽÁKOVÁ Hana: Nadějí tu žijem. Havlíčkův Brod, Hejkal 2001, s. 91.

¹³⁵ MUCHA Jiří: Pravděpodobná tvář. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 203.

¹³⁶ MUCHA Jiří: Studené slunce. Praha, Československý spisovatel 1970, s. 167- 168.

zavalil ten pocit, přepadl, a nebylo proti němu obrany.“¹³⁷ I jeho spoluvězni náhle tají a cítí nepříjemnost situace, jíž se každý z nich touží vyhnout, neboť i ve vězení si rodina uchovává své nedotknutelné postavení a získává snad ještě silnější význam.

VIII. b Rodina kontra koncentrační tábor

Jak již bylo zmíněno, v židovské mentalitě hraje soudržnost rodiny velice silnou roli. Ne však o tolik menší než u křesťanů či ateistů. V koncentračních táborech 2. sv. v. mizely celé rodiny a mnozí lidé se celoživotně potýkali s myšlenkou, co se stalo s jejich příbuznými, eventuálně co pro ně mohli sami udělat, aby jim pomohli přežít a zachránit se před zplynováním.

Silné téma rodiny je obsaženo v již několikrát zmiňovaném osudu Kateřiny Horovitzové, která řeší otázku vlastního zachránění a odloučení od svých nejbližších příbuzných. Zabývá se otázkou jejich osudu a stále žije v naději, že je zachrání a že je bohatý pan Cohen vyplatí stejně jako ji. Na víko kufru svých věcí jim posílá vzkaz, který si už však nikdo z nich nemůže přečíst.

Jak již bylo zmíněno, při transportu do koncentračních táborů byly odvázeny celé rodiny. Ty se snažily připravovat na život v táboře. Příznačný je především strach matek o dospívající dcery, které se snažily ochránit před znásilněním. Oblékaly je tak do volných šatů, v nichž nebude vidět jejich dospívání a ženské křivky a nebudou přitažlivé pro dozorce.

Židovské dívky vychovávané v tradiční židovské kultuře a dogmatice se těžko smiřovaly s myšlenkou, že jejich život nebude naplněn obvyklou představou rodiny, v níž byly vychovány a na kterou byly připravovány. Ty z nich, jež prožily hrůzu znásilnění, se navíc vyrovnávaly s momentem, že jejich prvním milencem se nestal jejich manžel, jak tomu velí tradice.

¹³⁷ PECKA Karel: Na co umírají muži. Praha, Mladá fronta 1968, s. 73.

Koncentrační tábory tak zabíjely nejen lidi jako fyzické osoby, ale také jejich duchovní život, sny, vztahy a rodinné hodnoty, v něž věřili a v nichž byli vychováni.

VIII. c Korespondence

Vedle občasných návštěv byla hlavní a jedinou možností styku mezi vězněm a jeho rodinou korespondence. Tento způsob komunikace představoval jediný povolený kontakt s vnějším světem, a proto byl pozorně hlídán a prověřován.

Dopisy procházely řádnou cenzurou, byly označeny symbolem cenzurováno a v jejich samotném textu se nezdálo objevovat černá místa, která zamazávala a zakrývala „nevhodná“ slova a informace, jež neměly vyjít z vězení či se naopak neměly dostat za jeho brány.

Psaní musela splňovat normu, kterou popisuje vězněný pilot Fajtl v dopise své ženě: *„Psát Ti budu jednou za měsíc dopis. Jednou za měsíc Ti pošlu balíček se špinavým prádlem a v balíku jeden dopis. Ty mě můžeš poslat jeden dopis téhož rozměru jako je tento. Psát můžeš po obou stranách... Piš čitelně, jinak dopis nedostanu. Nepiš nic po okrajích, ani namačkaně, zhuštěně. Můžeš psát i na stroji... Do balíku nedávej žádnou knihu, brožuru, noviny, nebo jiné tiskoviny. Budeš-li něco balit, nejlépe do celofánu nebo čistého, nepotištěného papíru. Nesmíš poslat balené cukroví ani čokoládu – tak na příklad zabalené hašlerky se musí rozbalit a poslat holá cukrátko...Důležité: Dopis v balíku musí být na vrchu obsahu...“*¹³⁸ Cenzor současně pisateli často nařizoval vzhled hlavičky, způsob oslovení adresáta, výběr užívaných slov, mezi něž neměly patřit cizí nebo politicky zabarvené výrazy.

Korespondence soukromá byla povolena obvykle jednou za čtrnáct dní, úřední potom kdykoliv. Na rozdíl od soukromé nepodléhala cenzuře.

¹³⁸ FAJTL František: Dva údery pod pás. Praha, Dita 1993, s. 59.

IX. ŽENY A POLITICKÉ VĚZENÍ

IX. a Obraz žen v koncentračních táborech 2. sv. v.

V koncentračních táborech byly za 2. sv. v. internovány ženy a dívky všeho věku a různých národností. Ty, které byly zdravé a silné, byly posílány na práce související s podporou německého průmyslu a hospodářství či zajištěním chodu tábora. Ženy tak „*pracovaly na stavbách, míchaly cement, kopaly kanály a cesty, kladly kolejnice, lámaly kameny, opravovaly vagony nebo pracovaly s pneumatickou vrtačkou a tlačily káry s kameny, pískem a štěrkem*“¹³⁹ stejně jako vařily či uklízely v přilehlých domech nebo třídily a rozdělávaly oděvy a osobní věci transportovaných Židů. Vedle ryze ženských prací tak zastávaly také práce mužské – na slabost nebylo v koncentračních táborech místo.

Ženy hrají důležitou roli v příbězích Arnošta Lustiga, který se v rozhovoru pro Literární noviny vyjadřuje, že „*Němci dokázali, že život je bezcenný, zničili úctu k životu; na smrt posílali slabé, unavené, mladé, staré, ospalé, hubené, krásné i ošklivé. Avšak nedokázali zničit vzájemnou lidskou blízkost; ženy na rampách, při selekcích byly stále dcery, matky, manželky. Ponižovat ženy bylo snadnější, stačilo zbavit je oblečení, které je také znakem lidství; pro ženy to bylo horší. V Osvětimi jsem si uvědomil, jak krása může vytrysknout i ze špíny; setkal jsem se s nádhernými bezzubými, holohlavými a špinavými ženami– krása tryskala z jejich duší; probouzely radost, něhu, usilovaly o dobro i v těch hrůzných podmínkách, o lidství v osobním slova smyslu, což neznamenovalo nutně heroické činy. I v těchto podmínkách dokázaly činit život lepším.*“¹⁴⁰

Pro ženy byl koncentrační tábor v mnohém hůře snesitelný než pro muže. Jednou z nejmarkantnějších oblastí je hygiena, v níž jsou ženy daleko

¹³⁹ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 21.

¹⁴⁰ CHATEAU Ladislava: Rozhovor s Arnoštem Lustigem. Tvar 7, 2007, č. 6, s. 12-13.

citlivější a náchylnější. Z pěstěných a udržovaných paní a dívek staly „ženy v hadrech, s boláky, bez nejnutejších svršků, které si v záblesku uvědomí, že jsou – kromě ostatního – ještě ženy. S menstruační krví, která jim stéká po stehnech, protože hodiny musí stát.“¹⁴¹.

Nacisté si přáli udusit v lidech pocit a vědomí vlastní identity, což se jim u žen dařilo především ostríháním vlasů, které byly chloubou mnohých z nich. Právě ženy se obtížněji než muži smiřovaly s faktem ztráty své vnější krásy a aspektů ženství, které symbolizují jejich osobnost. Snažily se tedy zachovat si je alespoň v rámci možností. Jejich forma vzdoru a pokusů o sebezachování ženství se často projevovala i tak, že „si dělaly toaletu na schodech; na dvoře nebo v nějakém zákoutí, u okna místo zrcadla; česaly se v chůzi na ulici; líčily se cihlovým práškem. Překvapilo, kde braly ženy v pevnosti čas a vůli se upravit; většinou musela stačit voda. Některé měly rtěnku nebo kysličník ze starých zásob.“¹⁴² Byly si vědomy, že jim vzhled může zachránit život, neboť výhrou pro ně často bylo přidělení na místo polní prostitutky pro vojáky než transport do polských vyhlazovacích táborů.

IX. b Ženy a komunistické politické procesy

V komunistických procesech hrály stejně jako muži svou roli také ženy. Ať na straně prokurátorek, státních zástupkyň, bachařek, tak také vězeňkyň. Mezi nejznámější ženské káznice ve své době patřily Pardubice a Světlá. Politické trestanky byly stejně jako jejich mužské protějšky vězněny s „obyčejnými“ vězeňkyněmi a také stejně jako muži disponovaly i ony výhodami, které přinášel přívlastek politický. Další podobností je, že i ženským oddělením „vane smrtelný dech znicotnění (...) Spořádání lidí, nevyžívající se v moci nad uvězněnými přestali být pro tuto službu spolehliví. Kulturnost nebo zvlčilost systému se asi nejbezpečněji pozná v prostředích, kde

¹⁴¹ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 196.

¹⁴² LUSTIG Arnošt: Lea z Leeuwardenu. Praha, Eminent 2000, s. 72.

*jsou shromážděni lidé bezbranní: v nemocnicích, v domovech starých lidí, v útulcích pro děti a ve věznicích.*¹⁴³

Jednu z nejpříznačnějších výpovědí podává ve své Přítelkyni z domu smutku spisovatelka Eva Kantůrková, sama v osmdesátých letech vězněná. Její román představuje obrázek pobytu ve vazební cele na pražské Ruzyni. Káznice je oficiálně nazývána „Ústav nápravné výchovy“, na což je hrdinka ihned na počátku svého „pobytu“ upozorněna. Sama jej však nazývá „domem smutku“ – podle panující atmosféry. Vedle samotného pobytu jsou dominantní složkou románu obrázky ze života a vykreslení charakterů jejích spoluvězeňkyň. Většina z nich jsou ženy ze spodiny společnosti. Nevzdělané, hloupé, nevychované, impulzivní. Eva byla jedinou politickou vězeňkyní na oddělení, respektive o žádné jiné nevěděla. Byla vyšetřována se skupinou lidí, s jinou politickou vězenkyní však do styku nepřišla. Přestože byla v cele s Romkami i Českami, zlodějkami i výtržnicemi a dělila je řada bariér, v krajních situacích si dle vězeňských zásad byly schopny proti bachačkám a systému pomáhat.

I v ženském vězení získávají bachačky přezdívky jako Brambora, Mařena, Brejlička či Koloběžka a i zde na ženy padají tresty korekce stejně jako prohlídky cel, kdy se trestankyně spojují proti dozorkyním. Jedním z takových momentů je prohlídka, kterou „*uspořádaly 8. března, na státní svátek žen. Mně to bylo lhostejné, já žádný svátek nedržím, ale ostatní ženy měly ten den spojený s jistou slavností, byly tak zvyklé ze svých zaměstnání, a Brambora na námitku, proč že si vybraly k prohlídce právě tento den, řekla: „Vy jste provinilé, vy nemáte žádný svátek.*“¹⁴⁴

Pro svoji politickou výjimečnost a vědomí nutnosti obezřetnosti byli političtí vězni vůči ostatním vězňům značně nedůvěřiví. Právě takovou nedůvěřivost pocítovala Eva proti údajně bývalé soudkyni Helze, která byla v cele za finanční podvody, jichž se dopustila. Helga se často snažila navádět

¹⁴³ KANTŮRKOVÁ Eva: Přítelkyně z domu smutku. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 11.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 16.

konverzaci právě na politiku a Evin proces. Ta si vzpomíná na povídku Jana Beneš, kde „*politický vězeň, taky v Ruzyni, dostane na celu neškodného poloblba, poloblba huhlá prapodivným nářečím, že je zavřený za znásilnění a vypráví vtipy a příběhy ze života; při procesu pak, už bez nářečí a bez převleku za přiblblého venkovana, usvědčí hrdinu povídky z antipatií k režimu.*“¹⁴⁵ Stejně tak bylo třeba dokázat odhadnout charakter ostatních žen, které si většinou nebraly servítky, praly se a de facto neměly zábrany.

S ženskou vězeňskou zkušeností se setkáváme také v poměrně patetickém a tendenčním románu Lenky Reinerové *Barva slunce a noci*. Zde je hlavní protagonistka Věra, přesvědčená komunistka, umístěna na téměř rok odnětí svobody do vazební cely a vyšetřována za své kontakty se západními komunisty, které získala během 2. světové války jako emigrantka ve Vídni, Curychu a Paříži. Vedle toho naráží při vyšetřování také na svůj židovský původ, který je spojován s jejími kontakty se sionisty, přestože ona sama se k tomuto hnutí nehlásí.

Stejně jako výše zmíněná Eva si zachovává svou lidskou důstojnost. Se spoluvězeňkyní Danou „*bývaly nevyspalé, promrznuté a vysílené. Ale nechtěly se tomu poddat. Aniž se na tom domluvily, dělaly všechno možné, aby si i za těchto okolností zachovaly schopnost žít jako lidé.*“¹⁴⁶

Politické vězení se vyznačuje v podstatě stejnými aspekty jak pro muže, tak pro ženy. Rozdíly lze mapovat na příklad v oblasti práce, na níž jsou muži a ženy posíláni, a v druhotných a genderových znacích.

IX. c Fenomén ženské krásy

V prostředí koncentračních táborů se nezdá se setkáváme s postavami krásných mladých židovských žen, které se v daném místním rámci stávají

¹⁴⁵ KANTŮRKOVÁ Eva: *Přítelkyně z domu smutku*. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 99.

¹⁴⁶ REINEROVÁ Lenka: *Barva slunce a noci*. Praha, Svoboda 1969, s. 75.

doslova múzami. Takové vnímání je podpořeno možností vzájemného kontaktu mužů a žen, stejně jako častou sexuální zvrhlostí nacistických dozorců.

Do souvislosti s mýtem krásných Židovek bývá uváděn středověký španělský příběh o krásné Židovce, jež svými půvaby získala a omámila srdce i smysly španělského krále, který kvůli ní zapomněl na svoji vlastní ženu i panovnické povinnosti. Z uvedeného příběhu o krásné Rachel vychází řada mýtů o kráse židovských dívek. Mýty, pověsti a příběhy byly jednou z možností duchovního potěšení vězněných lidí. Proto jich za zdmi věznění mnoho vzniká a jsou s oblibou poslouchány.

Díky svým půvabům je obdivována živočišná hamburská Židovka Soňa Inge Grossová přezdívaná Tanga. Okolo její osoby koluje řada mýtů a pověstí o její minulosti prostitutky a krasojedkyně, které sama prostořeká a dvojsmyslná Tanga podporuje. Samo jméno Tanga získala jako umělecké jméno v cirkusu Odeon v Hamburku, kde vystupovala jako krasojedkyně.

Podobné pověsti se těšila také krásná Kateřina Horovitzová, která podle kolujících povídek *„tančila místo učení a bývala bita, protože každá židovská matka, která nemiluje metlu, nemá patrně ráda ani své dítě; a že později, když se z plukovníkého Polska stal Generální gouvernement, tančila prý na jakémsi večírku, přepadeném německými vojáky; všechny ženy a dívky tu prý byly znásilněny, kromě ní, protože doslova uchvátila německého komandanta, a ten pak za to byl degradován a okamžitě odeslán na východní frontu, kde zemřel; nikoli však ruskou střelou, nýbrž naopak kulí z německé parabely vojenské frontové policie, do týla, jak umírají zrádci. Pověsti o její někdejší slávě předběhly skutečnost, táborová fantazie ji dokonce líčila na prknech, která znamenají svět – v hudebních halách někde v Londýně anebo San Franciscu.“*¹⁴⁷ Fenomén Kateřininy krásy byl navíc umocněn nabídkou Cohena, třebaže nakonec tragickou a neúspěšnou.

¹⁴⁷ LUSTIG Arnošt: Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou. Praha, Nakl. Lidové noviny 2005, s. 10.

Krásná tvář nabídla možnost záchrany života také některým jiným ženám. Podobnou zkušeností prošla díky své kráse Židovka Colette, která „mohla být dodatečně vděčná prvnímu muži z komanda zřízenců z Kanady. Přijeli v lednu s rodinou. Vlak zastavil na rampě. S klackem v ruce vyháněl lidi z vagónů. Vylézala. Ruka s holí mu znehybněla. Neviděl ještě urostlou, tmavookou Židovku z Belgie, s dlouhými černými vlasy a pletí v barvě světlých oliv? Viděl její otevřené šaty. Na hrudi se jí utrhalo v tlačenci při nakládání perleťové knoflíčky. Prohlédla jimi sytá prsa v krajkovém prádle, bělejší než její hrdlo. Měla dlouhé nohy, nevinnou tvář a vyplašené ořechové oči. Zřízenci se zastavilo srdce. Zachvěla se, že ji uhodí. Doskočila na rampu (...) Pohodila hlavou, dlouhé vlasy se jí rozlétly. Zřízenec opřel konec hole o beton rampy. „Co chce taková krása v pekle? Žasnul (...) Naklonil se k její tváři a šeptal jí do ucha, docela zblízka, aby německým doktorům na konci rampy (ještě je neviděla), až se jí budou ptát na zaměstnání, odpověděla, že je švadlena a chce pracovat. Šila v Antverpách kazajky, zástěry, nejlépe v německé továrně na uniformy. Je jí přes osmnáct.“¹⁴⁸ Colette se řídila radou komandanta a tato rada jí zachránila život. Na rozdíl od rodičů a dvou sester nebyla poslána do plynové komory, ale na práce, což jí skutečně zachránilo život. Přesto nebo právě proto chápe svou krásu jako cosi směšně relativního a obtížného. Nechápe hodnotu krásy, která je pouze vnějším obrazem člověka, ale nevypovídá o jeho nitru. Současně svoji krásnou tvář vnímá jako vinu, jež jí pomohla přežít, na rozdíl od matky a sester, které zemřely v plynové komoře jen proto, že neměly pro okolí tak krásnou tvář.

S kultem ženské krásy se potýká i devatenáctiletá Lea z Leeuwardenu, která na první pohled učarovala vypravěčskému subjektu Lustigova stejnojmenného románu. Ten vnímá veškeré niance její krásy a jejího vzhledu, její pohyby, pohled, stisk ruky i hlas, jež mu naprosto učarovaly. Sama Lea si je své krásy vědoma a řeší silné vnitřní dilema rozporu vnější krásy tváře a

¹⁴⁸ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 26-27.

vnitřního pocitu marnosti a prázdnoty, které cítí. Bojuje se silným strachem ze stárí a pohybuje se ve schizofrenní situaci rozporu své mladé tváře na straně jedné a vnitřního pocitu stárí na straně druhé. Lea se trápí a zastavuje nad myšlenkou stárí a nad faktem, že „ženu, když stárne, muži už neobdivují. *Minulost je pro ženy píseň, která jednou provždy dozněla.*“¹⁴⁹ Tak jak se cítí vnitřně vyprahlá, se cítí i ošklivá a slabá, čímž končí také její život.

I přes subjektivní pocit životní vyprahlosti však byla pro celé okolí stále krásná. Vnitřní neštěstí a pocit vyžití jen těžko korespondovaly s vnějším vzezřením, které vnímalo okolí. Často odpovídaly pouze jejím slovům a řečem, jimiž se podobala více stařeně než devatenáctileté dívce. Pro Leu symbolizuje krása sílu a je si vědoma její moci. Se ztrátou krásy ztrácí vnější i vnitřní sílu a umírá.

Jak bylo uvedeno již výše, valná většina žen velice těžko nesla především rozkaz ostříhání vlasů, který se na ně všechny vztahoval ihned po transportu do tábora. Těžko nesly ztrátu své krásy, dlouhých vlasů, které představují jeden z druhotných znaků žen a symbol jejich individuality. Krátký sestřih je zbavoval nejen ženství, ale také individuality a připodobňoval jednu druhé. I přesto se mezi nimi našly ony nezapomenutelné krásky, které se staly nesmrtelným mýtem.

¹⁴⁹ LUSTIG Arnošt: *Lea z Leeuwardenu*. Praha, Eminent 2000, s. 66.

X. VZTAHY V PROSTŘEDÍ POLITICKÉHO VĚZENÍ

X. a Solidarita a přátelství

Psychologie a sociologie ve svých studiích operují vedle jiného s pojmem afiliace – potřeba kladných citových vazeb. Tato lidská potřeba souvisí se získáváním libých pocitů a s možnostmi jejich předávání druhým lidem. Sdružuje v sobě obdoby náklonnosti, lásky, přátelství či důvěry. V prostředí vězení se v souvislosti s afiliací setkáváme především s přátelskými vztahy.

Mezi politickými vězni, kteří se vesměs vyznačovali vysokou inteligencí, panovala vcelku přátelská a solidární atmosféra. Vycházela ze semknutí se proti režimu i proti bachařům. Jedním z typických projevů solidarity je nošení jídla či oděvů na korekci. Podobně vzpomíná vězněný hrdina Prezidentova vězně, že když se ostatní vězni doslechli, „že nám někdo z lapků ukradl pár kousků trestaneckého oděvu a že na nás bachaři chtějí, abychom si to v přesčasech vydělali (při našich výdělcích to byla přesčasová práce nejméně dva měsíce denně po třech hodinách!), začaly se pod plechovými dveřmi objevovat nejrůznější součástky oděvů, prádla i ložního prádla, takže v několika dnech jsme měli výbavu nejméně pro pět kompletních politických oddělení.“¹⁵⁰

V prostředí Pankrácké věznice je přátelství silnou zbraní také pro politické vězně stíhané gestapem za protektorátu, kdy „svět před celami je smutnější než v celách. V celách žije přátelství – a jaké přátelství! Takové, jaké se uzavírá na frontách, v dlouhém nebezpečí, kdy život tvůj může být dnes v rukou mých, a můj zítra v tvých. Mezi německými dozorci tohoto režimu je však přátelství pramálo. Nemůže být. Obklopuje je ovzduší donašečství, jeden druhého sleduje a udává, jsou každý sám ve střehu před tím, jehož oficiálně

¹⁵⁰ ŠKUTINA Vladimír: Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990, s. 56.

nazývají ‚kamarádem‘.¹⁵¹ Právě vzájemná důvěra a náklonnost byla hlavní zbraní politických vězňů, díky níž si dodávali vzájemnou podporu a sílu. Až dojemně a pateticky je popsán v Reportáži, psané na oprátce vztah literárního subjektu ke svému spoluvězni, učiteli Josefu Peškovi. Jak hlavní hrdina píše *„ponocoval nade mnou a bílými mokkými obklady plašil smrt, když se blížila. Obětavě čistil hnis z mých ran a nikdy nedal najevo, že cítí jeho hnilobný pach, který se šířil kolem mého slamníku. Pral a látal ubohé cáry mé košile, která se stal obětí prvního výslechu, a když už jí nebylo pomoci, oblékal mne do svého prádla. Přinesl mi sedmikrásku a stéblo trávy, když které s rizikem utřhl při ranní půlhodině na dvoře pankrácké věznice. Provázel mne laskavýma očima, když jsem odcházel k novým výslechům, a přikládal nové obklady na nové rány, s nimiž jsem se vracel. Když mne odváděli k nočním výslechům, neusnul, dokud jsem nepřišel nazpět a dokud mne neuložil na slamník a pečlivě nezabalil do přikrývek.“*¹⁵² Mezi mnohými byly vybudované vztahy tak silné, že si jejich aktéři skutečně téměř suplovali rodinné příslušníky.

V koncentračních táborech 2. světové války jsou vztahy o to složitější, že lidé jsou vystaveni jejich stálému narušování a zániku. Jeden za druhým odjíždějí v různých dobách do jiných táborů či jsou posíláni na smrt do plynových komor. Kdo si nalezne na začátku přátele a známé a zažije náraz a zklamání při rozdělení a odvedení, je postupně v navazování známostí opatrnější. Lidé si proto postupně zvykli na stálý koloběh osob. Mnozí z nich dospěli do stádia, kdy *„loučit se bylo jako dýchat. Něco, co zevšední a co už nikoho neudivuje; snad jen zastráhuje ty ještě neotužilé, kteří teprve nedávno přišli. Byli jsme ve městě, kdo nikdo nikoho nevítá, nikdo se s nikým neloučí. Vybavil jsem si lidi v kasárnách, děti, které se drží před každým transportem rodičů za ruku ve strachu, že se neztratí. Starce, kteří místo loučení mlčí. Milence, kteří se brání pláči. Kluky, kteří se tváří, jako by jeli na výlet.“*¹⁵³

¹⁵¹ FUČÍK Julius: Reportáž, psaná na oprátce. Praha, Torst 1995, s. 67.

¹⁵² Ibidem, s. 27.

¹⁵³ LUSTIG Arnošt: Lea z Leeuwardenu. Praha, Eminent 2000, s. 169.

Mnozí tak dávali přednost samotě, která pro ně byla snesitelnější, než-li opakující se ztráta blízkých osob.

X. b „ Milenecké“ vztahy

V nacistických koncentračních táborech či v ghettech bezprostředně před transportem byli shromažďováni společně muži i ženy a měli tak možnost vzájemného styku. Obdoba mileneckého vztahu, která mezi nimi v této extrémní situaci vznikala, jim mohla částečně nahradit ztracenou rodinu, třebaže byla z časového i situačního hlediska značně relativní. Za daných podmínek navázaný vztah nabízel blízkého člověka, naplňoval lidskou potřebu lásku a poskytoval útěchu v osamocení po stránce psychické i fyzické. Přítomnost osoby, s níž člověk naváže vztah, mu dává pocit, že našel „něco hlubšího, než svou existenci ze dne na den a z noci na noc“¹⁵⁴ stejně jako porozumění, fyzické teplo a jemný laskavý dotyk.

Přítomnost blízkého člověka dokáže zbavit pocitů absolutní marnosti, pomíjivosti, nicotnosti života, degradace vlastní existence. Lidé ve vztahu nachází radost, útěchu a pochopení, které jim umožňuje dále žít a také chtít žít. Současně nachází pocit potřebnosti, jsou důležití pro někoho jiného, kdo je potřebuje a záleží mu na nich.

Takové pouto se během krátké doby rodí mezi Štěpánem a Annou, kteří čekají na transport a zažívají spolu první lásku a první polibek, jež i v daném kontextu prožívají stejně jako každý mladý člověk. Objevují se v nich dokonce záchvěvy zachovat momentální situaci navždy, nežít již jinak. To je standardní pocit běžný v každodenním životě a promítající se i do dané situace při čekání na transport. Štěpán po nočním příjezdu do ghetta ulehl vedle Anny a ráno, když spolu poprvé mluvili, mu „něco dovolilo, aby z ní nespouštěl zrak.“¹⁵⁵ Když je odveden na přerozdělení práce, slíbí Anně, že se za ní vrátí. Stále na ni

¹⁵⁴ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 12.

¹⁵⁵ LUSTIG Arnošt: Od rána do večera. Praha, Knižní klub 2006, s. 247.

musí myslet a vnímá ji jako nový impulz v životě a novou sílu do života, jako cosi pro co stojí za to žít. Právě v tom tkví hlavní význam vztahu k blízkému člověku. Ten je tedy ve své ryzí podstatě stejný v jakémkoli prostředí. Člověk se cítí, jakoby „běžel vzhůru, a byl v něm přetlak něčeho zvláštního, co ještě neznal. Cítil, že je to velké štěstí uprostřed mnoha neštěstí. Nevěděl, proč a nezáleželo mu na žádném proč. Jen věděl a cítil, co s ním bylo, jako se nemusí nikdo přesvědčovat, když přijde neštěstí. Dávalo mu to sílu. Povzbuzovalo ho to. Nemusel by jíst ani spát.“¹⁵⁶ Tyto pocity prožívají i lidé v ghettu či v táboře.

Milostný vtaħ či pocit duševní blízkosti jiného člověka dodává sílu, že se jedinec může odkrýt ze svých obav a strachů, může se s nimi někomu svěřit. Právě tak i mladá Colette, když navázala vtaħ s hlavním hrdinou Lustigova románu, „odložila masku, pod kterou skrývala v dílně a jinde v táboře, co by ji mohlo prozradit, že něco cítí. Měla krásnou tvář, která mávla. Rysy, které neprozrazovaly během dne nebo na noční směně smutek, hlad a strach. Neustávající soustrast a naději.“¹⁵⁷

I když byly rozdělovací dráty mezi ženskou a mužskou částí v koncentračním táboře hlavně v noci bedlivě hlídány, měli zde muži a ženy možnost vzájemného styku, přestože věděli, jaký trest je při přistižení může čekat. Trest, „z něhož bičování dvojice byl jen začátek. Němci měli rychle na rtech slovíčko zvrhlost. Za návštěvu manželky, dcery nebo známé věšeli muže ke sloupu s rukama svázanýma za zády, s nohama nad zemí, aby ho táhla vlastní tíha. Nechali milence hladovět a mrznout v bunkru, kde mohli oba jen stát. Někdy obvinili ze zvrhlosti bratra a sestru, kterým se povedlo k sobě dostat.“¹⁵⁸ Ani to je však často od vzájemného kontaktu neodradilo. Mnozí milenci nebo manželé, kteří společně přišli do koncentračních táborů, se však často společně otrávil, než aby byli rozděleni a šli tak vstříc hrozícímu utrpení.

¹⁵⁶ LUSTIG Arnošt: Od rána do večera. Praha, Knižní klub 2006, s. 254.

¹⁵⁷ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 179.

¹⁵⁸ Ibidem, s. 22.

Zvláštní síla se často objevuje mezi milenci či manželi, kteří jsou zadrženi nacistickou policií jakožto spolupracovníci odboje. Museli prokázat sílu a nezlomit se. V zájmu nezradit a neohrozit práci skupiny i svého milého často popírají, že by se navzájem vůbec znali. Právě tak se zachová Gustina, žena hrdiny Reportáže, psané na oprátce. Při předvedení k identifikaci manžela, který se prokázal falešnou legitimací, odpovídá na otázku, zda muže zná, že ne. *„Řekla to a ani pohledem neprozradila svou hrůzu. Zlatí. Dodržela úmluvu, že se ke mně nikdy nebude znát, ačkoliv teď už to bylo zbytečné.“*¹⁵⁹ I když nacisté věděli, že lže, a čekala ji pravděpodobně série výslechů, nezradila svého muže ani skupinu.

Pro komunistické vězně byla samozřejmě možnost jakéhokoli – i vizuálního, kontaktu s druhým pohlavím komplikovanější. Byly pro ně vyčleněny oddělené ženské a mužské věznice, muži a ženy mezi sebou neměli jakýkoli užší kontakt, a proto se uchylovali k myšlenkám na partnery čekající doma na svobodě. V jejich duších se objevovaly myšlenky typu, že *„tak často se chce rvát a tak málokdy k tomu máme příležitost. Za manželky v předpokládaných nebo zcela jistých cizích náručích. Za dívky, které už poznaly, že i jiní mužové jsou k milování právě tak dobří jako my.“*¹⁶⁰

Ve vyšetřovací vazbě na Ruzyni měly ženy s muži kontakt – třebaže nepřímý. Jak líčí hrdinka románu Přítelkyně z domu smutku Eva, vynalezli si tak mnoho možností pro vzájemnou komunikaci a de facto navazovali partnerské vztahy. Mezi formy komunikace patřila záchodová mísa, do níž křičeli – „telefonovali“, ale také házeli motáky a jiné předměty. Ženy se pak byly schopné i poprat, pokud si jejich milý „začal“ s jinou. Většinou dívek, které patřily ke spodině společnosti, to nepřišlo ponižující. Za Evou chodil každý týden manžel, který stál na nedaleké vlakové stanici a díval se směrem k věznici. Kdyby na něj zakřičela, slyšel by ji, ale Eva místo toho na celu uvazuje bílý kapesník a na manžela se jen dívá. Jak říká *„civilizace se ve mně*

¹⁵⁹ FUČÍK Julius: Reportáž, psaná na oprátce. Praha, Torst1995, s. 15.

¹⁶⁰ BENEŠ Jan: Druhý dech. Praha, Melantrich 1991, s. 53.

*přičila, a taky pýcha: tu radost věznilům neudělám, abych se tu chovala jinak, než kdybych byla svobodná. A přitom bych bývala tak ráda měla jistotu, že můj muž ví, že ta, co mává, jsem já.*¹⁶¹ I v tom je obsažen jeden z rozdílů mezi politickými a obyčejnými trestanci.

X. c Vězni vs. bachaři

Mimo vzájemný kontakt a občasné povolené návštěvy přicházeli vězni do kontaktu se specifickou profesní skupinou bachařů. Většina politických vězňů podrobovala bachaře doslova psychologickým studiím. Typický bachař podle nich v sociálním úhlu pohledu *„žije v erárním bytě nebo erární chalupě, on i celá jeho rodina se stravují za erární peníze, šikovní muklové mu udělají všechno zařízení, bachař je zvyklý pít laciné kořalky a pivo, takže z platu svého, své manželky a členů své rodiny, kteří všichni bývají obvykle zaměstnanci Sboru nápravné výchovy, hravě brzo uspoří milión korun. A protože většina bachařů inteligencí nepřesáhla ohradu pastvíska, chodí oblečen jako šupák, a chová se jako šupák a za nahamižděný milión se stydí.*¹⁶²

Z pohledu spíše psychologického jsou bachaři nahlíženi jako *„zvláštní sociální skupina, natolik psychicky narušená, že by báječně zapadli do opravdového blázince mezi megalomany trpícími fixní ideou, že jsou Caesary, Napoleony, Hitleri, Staliny, či zas jen žížalami, kosa anebo podstavcem monumentu svrženého velikána. (...) Bachařský slovník není nijak bohatý, leč o to svéráznější. Užívají slov a pojmů, jimž bez uzardění dávají jiný smysl než normálně hovořící lidé, a mají zafixovány věty, jejichž pouhé vyslovení vyvolává u obyčejného zdravého člověka bouři smíchu.*¹⁶³ Mezi takové věty

¹⁶¹ KANTŮRKOVÁ Eva: Přítelkyně z domu smutku. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 195.

¹⁶² ŠKUTINA Vladimír: Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990, s. 62.

¹⁶³ Ibidem, s. 20.

lze zařadit průpovídky jako „*Soudruhu náčelníku, nastupuji střežit třídního nepřítele*“.¹⁶⁴

Vězeňští zaměstnanci byli rozděleni dle různých funkcí - hlídač, referent režimu, cenzor, vychovatel či bezpečák dohlížející na vztahy mezi mukly, bachaři i oběma skupinami navzájem a jejich kontakty za zdmi vězení.

Zvláštní postavení mají mezi zaměstnanci věznice cenzori. Ti dohlížejí na obsahy dopisů, aby se v nich nešířily nevhodné informace, a to směrem z věznice i do věznice. S cenzory je stejně jako s jinými zaměstnanci spojena řada historek útočících na jejich omezenost a hloupost. Některé dopisy byly jejich autorům vráceny jako závadné, v jiných bylo zamazáno několik slov černí. Mezi paradoxy patří na příklad požadavky na zdvořilé oslovování adresátů, třebaže jsou nejbližšími členy rodiny. Specifikem se vyznačuje také táborový lékař, neboť „*táborový doktor je vězeň. Když se snaží pomáhat, pošlou ho na Jáchymov. Výsledek: udrží se jenom sadista*“.¹⁶⁵

Často nepanovala nevraživost jen mezi bachaři a vězni, ale také mezi bachaři navzájem, čehož vězni mohli při obratnosti vhodně využít. Bachaři si vzájemně záviděli a kuli jeden proti druhému to nejhorší včetně tlumočení stížností a jejich šíření. Ve zlomových situacích jako na příklad při (oprávněných) stížnostech vězňů, však stáli vždy na jedné straně a vzájemně si cokoli dosvědčili.

Většina bachařů je mezi vězni nazývána přezdívkami - Šachový kuň, vychovatel Lenochoď, bachař Trpaslík, poručík Holoubě (naparoval se jako holub), vychovatel Kobylí hlava (podle protáhlé hlavy a silného slinění), ošetřovatelka Mata Hari, převoněný dozorce Parfumenko, ale také Mojžíš, Bacil, Dlouhán, Dorostenec, Franta, nanuk – člověk primitiv, Mongol a jiní. Vězňům většinou ani nezáleží na jejich pravých jménech a přezdívky dostávají náhodně. Některých se drží přezdívka celé roky a je jí proslulý po celé věznici,

¹⁶⁴ ŠKUTINA Vladimír: Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990, s. 20.

¹⁶⁵ MUCHA Jiří: Studené slunce. Praha, Československý spisovatel 1970, s. 71.

„někdo má tolik přezdívek, kolik je cel; je to typ průměrný, ani ryba ani rak, tady přidal oběda, vedle udeřil do tváře.“¹⁶⁶

Vězni na bachaře nenahlíží jen jako na omezence a hlupáky, ale často také jako na sadisty. *„Oni tak činili z rozkoše. Z rozkoše ničení, krutosti a z nenávisti ke všemu lidskému. Je pravda, že za svá zvěrstva, páchaná ve dnech zaslouženého odpočinku, dostávali královsky zaplaceno. Ale oni by to byli činili, i kdyby za to museli platit ze svého několika tisícikorunového důchodu, neboť bez krutosti, násilí a krve nemohli žít, jako kokainista nemůže žít bez svých drog. Byli to bestie“¹⁶⁷* Hrubostí se nevyznačovali pouze muži, ale dokonce i ženy pracující na ženských odděleních. Ty byly většinou *„uštěpačné a kdoví proč téměř všechny hrubé. Bavily se tím, že nařizovaly vyšetřovánkám, aby se myly příliš horkou vodou nebo zase sotva vlažnou, někdy uzavřely přívod vody, když byly ženy ještě pokryté mýdlem, jindy nařídily odchod dřív, než se mohly pořádně osušit.“¹⁶⁸*

Právě v přístupu bachařů a dozorců k vězňům, častém sadismu a nelidském přístupu nebyl v komunistickém v nacistickém vězení rozdíl. Snad i proto mnoho z nacistických dozorců později pracovalo pro komunistické káznice.

¹⁶⁶ FUČÍK Julius: Reportáž, psaná na oprátce. Praha, Torst 1995, s. 68.

¹⁶⁷ ŠKUTINA Vladimír: Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990, s. 37.

¹⁶⁸ REINEROVÁ Lenka: Barva slunce a noci. Praha, Svoboda 1969, s. 85

XI. ŽIVOT SE ZKUŠENOSTÍ POLITICKÉHO VĚZENÍ

XI. a Společnost a politický vězeň

Lidé, kteří se vrátili z politického žaláře či koncentračního tábora, se potýkali se zdravotními problémy, někteří také s problémy psychickými. V případě prvním byla na vině především špatná a nedostatečná strava. Vězni opouštějící mříže žaláře byli hubení, často podvyživení, jejich organismus se vypořádával s důsledky špatné či téměř žádné hygieny, fyzickým násilím, následky zranění z těžké a nebezpečné práce nebo z výslechů. Mnoho z nich se po psychické stránce potýká s tím, že *„konečně zmizel i strach z vězení a náhle, když se blíží konec, vyskočí jako přízrak strach z návratu do života, kde štvánice začne znovu až k vysílení, až k smrti.“*¹⁶⁹

Po propuštění se potýkají i s běžnými a naprosto banálními situacemi stejně jako s nutností nalézt si práci. To jim znatelně komplikuje fakt věznění a špatného stranického profilu. Bývalí političtí vězni měli povinnost hlásit se na úřadech, kde dostali instrukce pro život na svobodě. Často je jim rovnou předložen seznam míst a pozic, o které se nemají profesně ucházet, a jsou směřováni na profese dělnické. Na tuto skutečnost naráží i z komunistického vězení propuštěný Radim Kuthan, který jakožto student práv nenachází lepší práci, než-li balič a skladník ve sběrně papíru, horník v dolech nebo lisař. Všechny s více než malým platem.

Tak jako jiní lidé se stejnou životní zkušeností se také Radim setkává s různými lidskými charaktery, jež se odráží v pohledu na jeho vězeňskou minulost. *„V roce 1961 se ucházel o místo skladníka za 1600 Kč v Potravinách, blízko svého bydliště. Zašel za vedoucím a řekl mu, že by měl o volné místo zájem, ale chce ho předem upozornit, že byl před pěti lety zavřený za politický delikt. ‚To nevádí, hlavně, že jste neseděl za zpronevěru nebo krádež,‘ pravil vedoucí a poslal Radima na Václavské náměstí. Ohlásil se u kádrovácky. Ta ho*

¹⁶⁹ MUCHA Jiří: Studené slunce. Praha, Československý spisovatel 1970, s. 337.

*odmítla přijmout, pouze vzkázala, že tento uchazeč má sice právo na práci, ale není řečeno na jakou. A oni že ho nepřijmou...*¹⁷⁰ Na stejný problém naráží i Radimova manželka, původně soudkyně, pro manželův vadný kádrový posudek však mzdová účetní.

Novinář Adam, který je bez vlastního vědomí viny vzat na několik týdnů do vazby, se nejprve domnívá, že se celá jeho situace rychle vyřeší, jedná se pouze o dočasný omyl a že je jeho zatčení úřední chybou. Vše vnímá střízlivě a jako absurdní situaci, která má blízké rozuzlení. Po umístění na celu se mění jeho pocity týkající se jak faktu uvěznění, tak vztahu k manželce a rodinnému zázemí, jež mu vytváří – *„když kladl slavník na zem a prostíral si na něj houni, zaplavila ho dusivá vlna sebelítosti. Vzpomněl si na pokoj, kde mohl dnes v noci klidně spát, na povlaky a polštáře, které Saša s takovou pečlivostí vyměňovala každý týden, na příjemný, měkký pocit koberce pod bosýma nohama, na okno volně otevřené do noci, na všechno to lidské a blízké, co ho obklopovalo v jejich domově, a zachtělo se mu usednout na tvrdý, příliš nacpaný slavník a schovat tvář do dlaní.*“¹⁷¹ Stejně jako řada jiných si uvědomuje až v nastalé krajní situaci kouzlo domova, jeho hodnoty a city k ženě.

Třebaže byl v cele na pouhý měsíc, Adamův život se obrátil naruby. Po propuštění zjišťuje, že jeho žena zemřela. Absurdní je, že v redakci, z níž byl kvůli článku, k němuž se vztahovalo vyšetřování, propuštěn, jej přijímají de facto bez podivení a nic netušící šéfredaktor mu ledabyly odpovídá, že vlastně neví a nepamatuje si, oč v celé jeho kauze šlo. Adam se potýká také s typickým lidským strachem z pomluv a reakce sousedů a známých, které by nejraději neviděl a nemluvil s nimi.

Problémy s vyrovnáním se s vězeňskou zkušeností a přechodem do běžného života reflektuje i rodina propuštěného vězně Františka Křeliny, jemuž

¹⁷⁰ BUBENÍČKOVÁ – KUTHANOVÁ Milena: Vybledlá fotografie. Praha, Vyšehrad 1991, s. 142.

¹⁷¹ MUCHA Jiří: Pravděpodobná tvář. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 185.

dokonce „několik měsíců trvá, než si po devíti letech věznění zvykl, že už není tam, kde se jí jen lžící. Do konce svého života, který trval ještě šestnáct let, jídával jenom lžící. Nebyl v tom patos, okázalost nebo třeba pouhopouhý zvyk. Byla to pokora. Ani na jeden den nezapomněl na utrpení a ponížení nejen své, ale i svých přátel, kněží, sedláků, univerzitních spisovatelů – svých kamarádů muklů z žalářů padesátých let.“¹⁷²

Situace přechodu z mikroklimatu vězeňské cely do běžného života nebyla snadná pro žádného z politických vězňů. Většina z nich se ale měla kam vrátit, našla svou rodinu a zázemí. Lidé osvobození na konci války z koncentračních táborů se však potýkali s daleko větším traumatem spočívajícím v přímém a systematickém ohrožení vlastního života. Snažili se nalézt přeživší příbuzné, získat zpět dům, kde žili a vybudovat naprosto nový život. Ti, kdo přežili nacistické tábory, ale byli po válce nahlíženi jako potřební, jimž by se mělo od státu dostat pomoci. Byli zničení, ale byli obětmi. Političtí vězni vyšli z komunistických lágrů, ale byli nahlíženi jako kriminální a rozvratné živly, které je nutno hlídat a před nimiž je třeba mít se na pozoru.

XI. b Vliv politického vězení na charakter a osobnost člověka

Těm, kdo prošli nacistickým či komunistickým lágrem, se nesmazatelně změnilo životy a jejich vyznávané hodnoty dostaly nový rozměr. Tento rozměr je však naprosto individuální. Někteří si stanovují vysoké cíle a vynakládají síly k jejich dosažení, další přežívají ze dne na den a užívají si běžného života a jeho maličností, jiní se do smrti nezbavují podvědomého připravování na nutnost záchrany a přežití. Především 2. světová válka znatelně zamíchala žebříčkem lidských hodnot a pohledem lidí na svět. Zamíchala také lidskými charaktery, neboť nikdo nevyšel z vězení takový, jaký tam vešel. Po válce nastala situace hry a úlohy svědomí, které mělo posoudit, jak se kdo ve vypjaté situaci zachoval, pokud se dopustil viny, tak co stálo v jejím pozadí a jak se

¹⁷² PRAŽÁKOVÁ Hana: Nadějí tu žijem. Havlíčkův Brod, Hejkal 2001, s. 141-142.

s ní naučí žít, neboť *„charakter je to poslední, co máme, když nám všechno ostatní vzali a zbytek jsme ztratili sami.“*¹⁷³

Židé byli jako národ odpradáвна vystavováni řadě útrap a zkoušek. Vliv lidského neštěstí se na člověku odráží mimo jiné v tom, že se více spojuje a identifikuje s předky, členy své společnosti a všemi, kdo také prošli neštěstím a poskytují mu tak útěchu. Všechny tyto lidi však spojuje i fakt, že *„oběti lidských a přírodních katastrof v mnoha generacích, které postihla pohroma, zvedli se z prachu a krve a vyvzdorovali si na osudu novou možnost; ti šťastní, co přežili a vzápětí je srazila další rána; cyklus pro ty, co se těšili, že to mají za sebou, začal znovu. Naučili se prohrávat, vytrvat, pozdvihnout se z prachu a ponížení, porážky, zvyklí, že přežít znamená vítězství samo o sobě. V tom navázali, aniž si to připustili, na své předchůdce, od kterých vedla najednou zřetelná stopa až do Auschwitz-Birkenau, k této chvíli. Bylo to nelichotivé poznání, že jsou dětmi stejného osudu, jako jejich předkové, od kterých, jak se zdálo, urazili dlouhou cestu a od nichž se lišili. Nelišili. Měli to pod kůží. V nejhlubším podvědomí. Jejich prvenství tkvělo toliko v tom, že čelili konečnému řešení. Ne jednorázové pohromě. Ale mezi tím, dokud ještě žili, se jejich osud od jejich dávných předchůdců nelišil.“*¹⁷⁴

Lidé, kteří prožili válečnou zkušenost koncentračních táborů, se potýkali se silným fenoménem všudypřítomné smrti. V koncentračních táborech byli nuceni naučit se s její přítomností žít a zvyknout si na ni i na její hrozbu stejně jako se následně vypořádat s válečnou zkušeností a jejími následky – na příklad ztrátou celé vlastní rodiny. Mnozí se k ní postavily tak, že jim *„smrt zevšedněla jako déšť v oblastech, kde prší, nebo si havíří v podzemních štolách zvyknou na nedostatek slunce a zvířata za polárním kruhem na led a víchr a sněh.“*¹⁷⁵

¹⁷³ LUSTIG Arnošt: Tanga z Hamburku. Praha, Eminent 2000, 252.

¹⁷⁴ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 8-9.

¹⁷⁵ LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001, s. 21.

Politické vězení, jedno jaké, zanechává na svých „obětech“ nesmazatelné stopy, neboť *„každý, kdo se jednou nějak dostal na druhou stranu obyčejnosti, lhostejno zda proto, že se stal geniálním sochařem nebo geniálním defraudantem, pašerákem nebo ztlučeným. Jednotlivé vědomí kroku za známou hranici v něm zůstává tak dlouho jako vědomí toho, že existuje, toho, že kdesi existuje ještě nějaký jiný život. DRUHÝ BŘEH, místo, kam plují lodi.“*¹⁷⁶

¹⁷⁶ BENEŠ Jan Beneš: Druhý dech. Praha, Melantrich 1991, s. 21.

ZÁVĚR

Téma nacistického a komunistického politického vězení zaujímá v české prozaické literatuře 2. poloviny 20. století významné místo. Její časový rámec je vystaven na pozadí dvou významných období našich dějin minulého století – 2. světové války a komunistické totality. Třebaže je svět literárního díla imaginární, reálný čtenář znalý českých dějin často podvědomě interpretuje dílo na pozadí tohoto časového a společenského klimatu.

Literární subjekt – politický vězeň, v dané literatuře představuje složitou psychologickou i sociologickou individualitu. Političtí vězni se za zdmi vězeňského mikroklimatu ocitají jako oběti z demokratického a humánního hlediska nespravedlivých a často vykonstruovaných procesů. Vězni v koncentračních táborech dokonce pouze jako oběti své rasy. Jsou vystaveni degradujícímu tlaku vycházejícímu z politických idejí totality, jemuž se snaží čelit.

S tím souvisí silný psychologický podtext obsažený v jednotlivých knihách a představující systematický obraz duševního světa politického vězně. V něm je obsažena snaha o zachování si lidských hodnot a důstojnosti, které bývají hlavně ze strany bachařů systematicky ničeny. Proti tomu subjekt vězněného hrdiny vystupuje formou aktivní vzpoury, porušováním a bojkotem nucovaných pravidel, ale také sny, vzpomínkami či vírou.

Z hlediska sociálního představují oběti nacistických a komunistických káznic velice širokou skupinu procházející napříč celou společností. Koncentrační tábory usilující o systematické vyhlazení pohlcují muže, ženy i děti s jediným ohledem – židovským původem. Mezi politické vězně v pravém slova smyslu spadají muži i ženy, intelektuálové i dělníci, avšak všichni dospělí. V jejich případě si vězení klade především informační a převýchovný cíl. Fakt politické nepohodlnosti však dopadá na jejich rodiny, které se stávají terčem politického dozoru a perzekucí.

Politicky-vězeňské motivy symbolizují v rámci literárního světa specifickou skupinu, která mimo jiné umožňuje uplatnění mnoha tradičních archetypů stejně jako podnětů z genderu, sociologie literatury či politiky. Literatura s tematikou politického vězení tak reprezentuje jedinečný typ beletrie po stránce umělecké i literárně teoretické.

LITERATURA

I. Seznam odborné literatury

Monografie

BAUER Michal: Ideologie a paměť. Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let. Praha, H&H 2003.

BĚLOHRADSKÝ Václav: Přirozený svět jako politický problém. Praha, Československý spisovatel 1991.

ČERNÝ Václav: V zúženém prostoru. Praha, Mladá fronta 1994.

ČERVINKA František: Česká literatura a okupace. Praha, Torst 2003.

ČULÍK Jan: Knihy za ohradou: Česká literatura v exilovém nakladatelství. Praha, Trizonia 1992.

DOLEŽAL Miloš: Proti zlému krompáč a lopata. Kostelní vydří, Karmelitánské nakladatelství 2006.

ECO Umberto: Šest procházek literárními lesy. Olomouc, Votobia 1997.

GEBHART Jan, KUKLÍK Jan: Dramatické i všední dny protektorátu, Praha, Themis 1996.

HAMAN Aleš: Arnošt Lustig. Jinočany, H& H 1995.

HAMAN Aleš: Úvod do studia literatury a interpretace díla. Praha, H& H 2004.

HARNA Josef, FIŠER Rudolf: Dějiny českých zemí II. Praha, Fortuna 1998.

HAVEL Václav: O lidskou identitu. Praha, Rozmluvy 1990.

HEJL Vilém: Zpráva o organizovaném násilí. Praha, Univerzum 1990.

HODROVÁ Daniela: Poetika míst. Praha, H& H 1997.

HRALA Milan: Ruská moderní literatura 1890 - 2000. Praha, Karolinum 2007.

HYRŠLOVÁ Květa: Česká inteligence a protifašistická fronta. Praha, Melantrich 1985.

CHALUPECKÝ Jindřich: Tíha doby. Stati o časových souvislostech a situacích kultury 1968–1988. Olomouc, Votobia 1997.

- KLUSÁK Alexej: Kultura a politika v Československu 1945–1956. Praha, Torst 1998.
- LUKEŠ Jan: Hry doopravdy: rozhovor s Karlem Peckou. Praha, Paseka 1998.
- LUKEŠ Jan: Stalinské spirituály: zkušenost politických vězňů 50. let v české próze. Praha, Československý spisovatel 1995.
- LUSTIG Arnošt, CINGER František: 3x 18- portréty a postřehy. Praha, Mladá fronta 2007.
- MIKULÁŠEK Alexej, GLOSÍKOVÁ Viera, SCHULZ Antonín: Literatura s hvězdou Davidovou. Praha, Votobia 1998.
- PETRUSEK Miloslav: Sociologie a literatura. Praha, Československý spisovatel 1990.
- POOL James: Kdo financoval nástup Hitlera k moci. Praha, Práh 1998.
- RICHTEROVÁ Sylvie: Místo domova. Brno, Host 2004.
- STEINER Peter: Lustrování literatury: česká fikce v politickém kontextu. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002.
- STRELKA Joseph P.: Literatura a politika. Pohledy z literárněvědné perspektivy. Brno, Centrum pro studium demokracie a literatury 2001.
- ŠORMOVÁ Eva: Divadlo v Terezíně 1941 – 1945. Ústí nad Labem, Památník Terezín a Severočeské nakladatelství 1973.
- TODOROV Tzvetan: Poetika prózy. Praha, Triáda 2000.
- UTITZ Emil: Psychologie člověka v terezínském koncentračním táboře. Praha, Dělnické nakladatelství 1947.
- VAŠKO Václav: Neumlčená. Praha, Zvon 1990.
- VIEWEGH Josef: Psychologie umělecké literatury. Brno, Psychologický ústav Akademie věd ČR 1999.
- WELLEK René, WARREN August: Teorie literatury. Olomouc, Votobia 1999.

Slovníky

Česká literatura od počátků k dnešku. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004.

Dějiny české literatury 1945-1989. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2006.

Malý labyrint literatury. Praha, Albatros 2001.

Slovník českých spisovatelů. Praha, Libri 2005.

Slovník zakázaných autorů 1948-1980. Praha, SPN 1991.

Studie a sborníky

Literatura, vězení, exil. Sborník příspěvků z konference. Praha, Nadace Readers International a PEN klub 1997.

JANÁČEK František: Pochybnosti i jistoty. In: Reportáž, psaná na oprátce. První úplné, kritické a komentované vydání. Praha, Torst 1995, s. 301-337.

MACURA Vladimír: Motáky jako literární dílo. In: Reportáž, psaná na oprátce. První úplné, kritické a komentované vydání. Praha, Torst 1995, s. 281-300.

KAPLAN Karel: Zamyšlení nad politickými procesy. In: Svědectví – komentáře, úvahy, eseje, poezie, literární kritika z čísel vyšlých b letech 1956-1990. Praha, Melantrich 1990, s. 153-168.

KOVTUN Jiří: Peckovy motáky nezvěstnému. In: Svědectví – komentáře, úvahy, eseje, poezie, literární kritika z čísel vyšlých b letech 1956-1990. Praha, Melantrich 1990, s. 447-454.

Je mojí vlastní hradba ghatt? Básně, próza a kresby terezínských dětí. Praha, Aventium 1995.

Periodika

CHATEAU Ladislava: Rozhovor s Arnoštem Lustigem. Tvar 7, 2007, č. 6, s. 12-13.

HAMAN Aleš: Prózy Arnošta Lustiga a dnešní čtenář. Tvar 3, 1992, č. 10. s. 4-5.

HAVLÍKOVÁ Jana, HOŘÁK Martin: Pracovní výchovné tábory. Literární noviny 16, 2005, č. 26, s. 7.

LUKEŠ Emil: Kritické zmrtvýchvstání Fučíkovy modly. Lidové noviny 12. 8. 1995.

NEUWIRTH Václav: Pochod smrti. Literární noviny 16, 2005, č. 44, s. 6.

PĚKNÝ Tomáš : Život v ghettu a literární odkaz. Roš Chodeš, věstník židovských náboženských obcí 53, 1991, č. 10, s. 8-10.

TOMBOVÁ Silvie: Není vězeň jako vězeň. Literární noviny 18, 2007, č. 7, s. 3.

STROPNICKÝ Matěj: Jak se žilo v komunistických věznicích? Dobře. Literární noviny 16, 2005, č. 13, s. 12.

VÍZDALOVÁ Ivana: Traumatizovaná literatura: Pocit viny jako jeden z projevů židovské fenoménu v české literatuře a německé literatuře z Čech. Tvar 6, 1995, č.4,s.7.

ZEMANOVÁ Zuzana: Karel Pecka humorista. Tvar 7, 2007, č. 6, s. 12-13.

Internetové odkazy

www.tydenika2.cz/archiv/2006/50/svet-za-mrizemi

www.ibabylon.cz/content/view/286/27/

www.aluze.cz/2002_01/rotrekl.php

<http://home.pf.jcu.cz/~stuch/Emoce.doc>

II. Seznam beletrie

BÁRTA František: Pod Goethovým dubem a jiné prózy. Praha, Světový literární klub 1946.

BENEŠ Jan: Druhý dech. Praha, Melantrich 1991.

BENEŠ Jan: Na místě. Praha, Mladá fronta 1969.

BENEŠ Karel Josef: Rudá v černé. Praha, Československý spisovatel 1987.

BUBENÍČKOVÁ – KUTHANOVÁ Milena: Vybledlá fotografie. Praha, Vyšehrad 1991.

FAJTL František: Dva údery pod pás. Praha, Dita 1993.

FILIP Ota: Blázen ve městě. Ostrava, Profil 1991.

FILÍPEK Jan: Zpod šibenice do exilu. Praha, Jan Filípek 1998.

FREJKOVÁ Hana: Divný kořeny. Praha, Torst 2007.

FRÝD Norbert: Krabice živých. Praha, Československý spisovatel.

FUČÍK Julius: Reportáž, psaná na oprátce. První úplné, kritické a komentované vydání. Praha, Torst 1995.

HEJDA Jiří: Útěk. Praha, Melantrich 1969.

HRABAL Bohumil: Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet. Praha, Melantrich 1991.

JARIŠ Milan: Oni přijdou. Praha, Československý spisovatel 1963.

JIROUS Ivan Magor: Magorovy dopisy. Praha, Torst 2006.

JIROUS Ivan Magor, Magorův zápisník. Praha, Torst 1997.

KANTŮRKOVÁ Eva: Přítelkyně z domu smutku. Praha, Československý spisovatel 1990.

KOHOUT Pavel: Hodina tance a lásky. Praha, Československý spisovatel 1992.

KRATOCHVÍL Antonín: Žalují I-III. Praha, Dolmen 1990.

KRAUS Ota: Továrna na smrt. Praha, Naše vojsko 1959.

KRAUS Ota: Země bez Boha. Praha, Sefer 2007.

LUSTIG Arnošt: Bílé břízy na podzim. Praha, Československý spisovatel 1966.

LUSTIG Arnošt: Colette z Antverp. Praha, Eminent 2001.

LUSTIG Arnošt: Hořká vůně mandlí. Praha Mladá fronta 1968.

LUSTIG Arnošt: Krásné zelené oči. Praha, A. Šťastný 2003.

LUSTIG Arnošt: Lea z Leeuwardenu. Praha, Eminent 2000.

LUSTIG Arnošt: Modlitba pro Kateřinu Horowitzovou. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005.

LUSTIG Arnošt: Můj známý Vili Feld. Praha, Mladá fronta 1961.

LUSTIG Arnošt: Nemilovaná. Praha, Odeon 1991.

LUSTIG Arnošt: Noc a naděje. Démanty noci. Dita Saxová. Praha, Československý spisovatel 1966.

LUSTIG Arnošt: Od rána do večera. Praha, Knižní klub 2006.

LUSTIG Arnošt: Tanga z Hamburku. Praha, Eminent 2000.

MUCHA Jiří: Pravděpodobná tvář. Praha, Československý spisovatel 1990.

MUCHA Jiří: Studené slunce. Praha, Československý spisovatel 1970.

PECKA Dominik: Z deníku marnosti. Praha, Atlantis 1993.

PECKA Karel: Horečka. Praha, Československý spisovatel 1967.

PECKA Karel: Motáky nezvěstnému. Brno, Atlantis 1990.

PECKA Karel: Na co umírají muži. Praha, Mladá Fronta 1968.

PECKA Karel: Veliký slunovrat. Praha, Československý spisovatel 1968.

PICK Jiří R.: Spolek pro ochranu zvířat. Praha, Československý spisovatel 1969.

PRAŽÁKOVÁ Hana: Nadějí tu žijem. Havlíčkův Brod, Hejkal 2001.

REINEROVÁ Lenka: Barva slunce a noci. Praha, Svoboda 1969.

ROTREKL Zdeněk: Světlo přichází potmě. Praha, Atlantis 2001.

SLACH Miroslav: Mariáš s ďáblem. Praha, Práce 1975.

STRÁNSKÝ Jiří: Štěstí. Havlíčkův Brod, Hejkal 1998.

STRÁNSKÝ Jiří: Zdivočelá země. Aukce. Havlíčkův Brod, Hejkal 1997.

ŠKUTINA Vladimír: Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů. Praha, Naše vojsko 1990.

ŠKVORECKÝ Josef: Mirákl. Praha, Atlantis 1991.

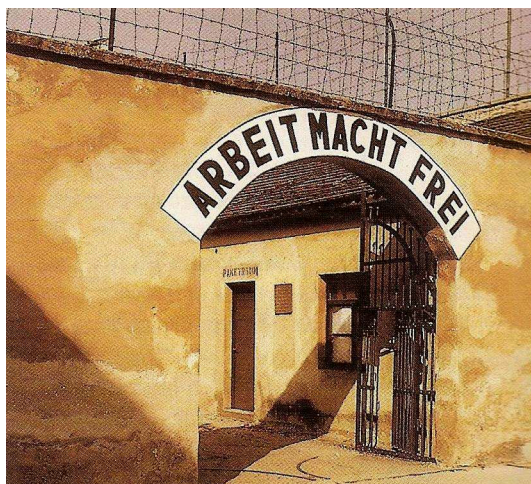
ŠVANDRLÍK Miloslav: Černí baroni. Praha, Mladá Fronta 1990.

VRBA Rudolf: Utekl jsem z Osvětimi. Praha, Sefer 2007.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Obr. 1 Davidova hvězda¹⁷⁷

Obr. 2 Malá pevnost v Terezíně¹⁷⁸

Obr. 3 Deportace Židů do koncentračního tábora¹⁷⁹

¹⁷⁷ HARNA Josef, FIŠER Rudolf: Dějiny českých zemí II. Praha, Fortuna 1998, s. 185.

¹⁷⁸ HARNA Josef, FIŠER Rudolf: Dějiny českých zemí II. Praha, Fortuna 1998, s. 186.

¹⁷⁹ HARNA Josef, FIŠER Rudolf: Dějiny českých zemí II. Praha, Fortuna 1998, s. 186.

Obr. 4 Dokumentární kresba ženského bloku koncentračního tábora v Brzezince.¹⁸⁰

¹⁸⁰ Dějiny zemí Koruny české II. Praha, Paseka 2003, s. 222.

166

Ne o sebe - to by moudr' hrad' postaven
ale o jiné! Očarání, ale mne
senser. Dal jsem jim ji tedy. Shlo-
ně a mneš od mého mlčení!
vůllnost' jsem tedy. Játe, nej, děti
v mému postavení.

Výhledy by dohonce lepší, nej
sem předpokládá. Očiťil jsem
jipet programů docti projev osvěcen
Dopomiti ve Marmony, Nalose,
Obracdy. Jali pošej učni učeb-
genci. Dostal jsem doctičtění i
kopisťem. Jeltění, Putpance a
Jmatičke Elba, jipety, včedcti
se doctičtění. A ve. Zšel jsem
dctičtění a postavení, sem. Někdy
muvim se hoviťe je včedcti, hčie
- jeho lozdy včedcti - Šte včedcti
a včedcti nej včedcti. A
včedcti včedcti mohle jeltim
muvim a včedcti k včedcti, hčie
jipet včedcti včedcti. Mohl jsem
pek i včedcti jehovim do včedcti,
hčie se sem včedcti, a Šte jehovim
a včedcti by včedcti. Požte to
jehovim včedcti, hčie jsem jeho
a hčie včedcti v. Pěťobcti pěťobcti
postivi hčie.

Ze jsem tím oddělil om.
Smol, je jsem tím jehovim včedcti,

167

ty m' sved' mohl pomoci, Šte
odvina, s nej sem nepomohel.

Rok před jsem s včedcti
včedcti hčie, v nej sem včedcti
díl hčie včedcti. Požte to včedcti
jehovim, včedcti jehovim, včedcti
dramaticki. Každé hčie včedcti
nej hčie hčie, hčie, včedcti
včedcti. Opone včedcti. Včedcti hčie
včedcti, jeltim včedcti!

Šte, i me' hčie se včedcti hčie
hčie. Teu nej sem nepomohel. Teu nej
muvim. To nej včedcti hčie. To je
jehovim.

A včedcti včedcti hčie
Opone se jehovim.
Lidi, m' sem včedcti včedcti.

9.6.93.

Julius Fučík

Obr. 5 Poslední motáky Fučíkovy Reportáže, psané na oprátce¹⁸¹

¹⁸¹ FUČÍK Julius: Reportáž, psaná na oprátce. Praha, TORST 1995, s. 276-7.

TRESTNÍ ÚSTAV PRO MUŽE V PLZNI

Čís. km. 524 vyšetřovavec státního soudu

Jméno: *Radim Kuthan*

Pište čitelně jen na linky. Na ohraničený levý okraj nepište.

razítko: **cenzerováno**

Drahá mámo!

dne 31. 8. 49

Na základě nové vyhlášky tu byly až do odvolání zakázány návštěvy a balíčky. Návštěvy prý pro nedostatečný pracovní výkon a pro porušování domácího řádu. Za odměnu za zvláštní píli při práci bude povolena návštěva, což trestanec příbuzným dopisem oznámí (dva řádky cenzurou zaškrtnány). Balíčky byly zakázané prý pro zvýšený příděl potravin (jeden a půl řádku cenzurou zaškrtnáno). Starost o mne mít nemusíš. Jsem zdravý a jídla mám také dostatek. Pracuji teď (dvě slova cenzurou zaškrtnána), —takže se o mé zdraví obávat nemusíš. Buďte všichni zdraví a hlavně buďte dobré mysli! V šťastnou shledanou (jedno slovo cenzurou zaškrtnáno) doufá

Tvůj Radim

Obr. 6 Cenzurovaný dopis odeslaný z věznice Plzeň - Bory¹⁸²

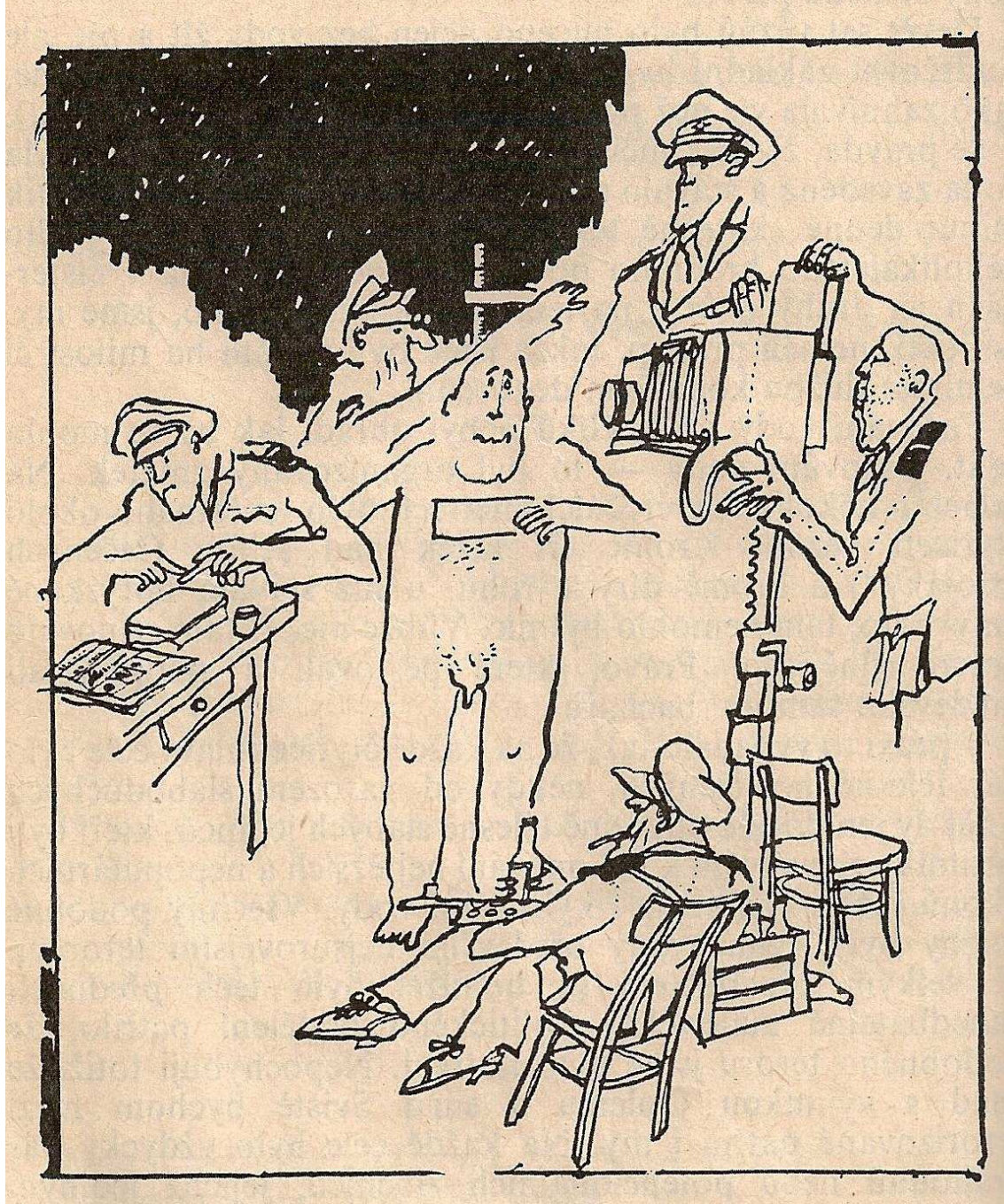

Obr. 7 Medaile Politický vězeň 1948-89; vlevo od Sdružení bývalých politických vězňů, vpravo od vojenské sekce Sdružení¹⁸³

¹⁸² BUBENÍČKOVÁ – KUTHANOVÁ Milena: Vybledlá fotografie. Praha, Vyšehrad 1991, s. 52.

¹⁸³ BROŽ Miroslav: Válečné dokumenty vypovídají. Praha Ministerstvo obrany ČR 2007, s. 280, 284.

PŘIJÍMACÍ SALON A
(identifikace)

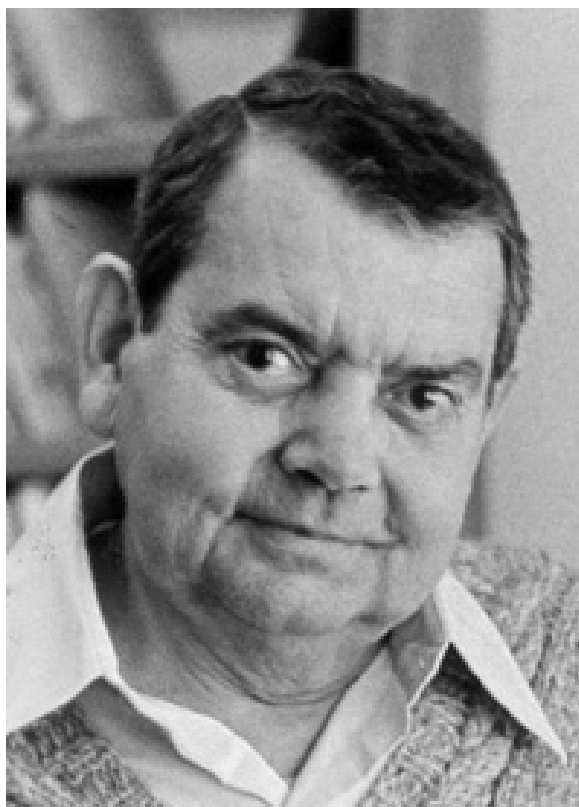

Obr. 8 Doprovodná ilustrace ve Škutinově knize *Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů*.¹⁸⁴

¹⁸⁴ ŠKUTINA Vladimír: *Prezidentův vězeň. Na hradě plném bláznů*. Praha, Naše vojsko 1990, s. 46.

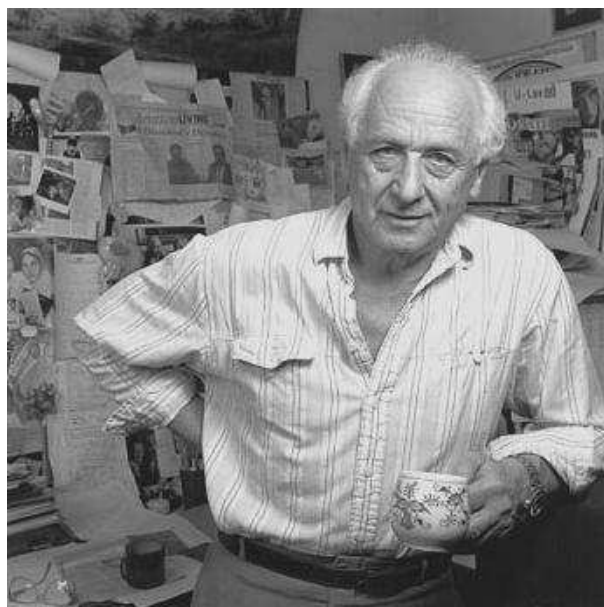
Obr. 9 Norbert Frýd¹⁸⁵

Obr. 10 Karel Pecka¹⁸⁶

Obr. 11 Eva Kantůrková¹⁸⁷

Obr. 12 Arnošt Lustig¹⁸⁸

¹⁸⁵ <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=324>

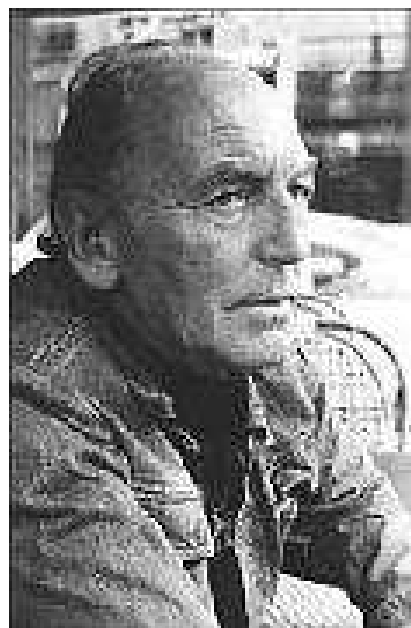
¹⁸⁶ <http://www.atlantis-brno.cz/inshop/autori/pecka-karel/>

¹⁸⁷ <http://www.czlit.cz/1/files/1131488917.jpg>

¹⁸⁸ http://img.radio.cz/pictures/c/foto/wyatt/lustig_arnost.jpg

Obr. 13 Jan Benes¹⁸⁹

Obr. 14 Jiří Mucha¹⁹⁰

Obr. 15 Vladimír Škutina¹⁹¹

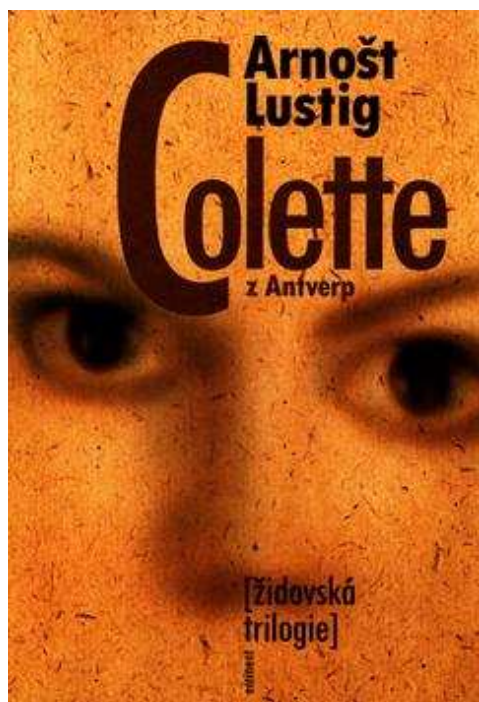
Obr. 16 Jiří Stránský¹⁹²

¹⁸⁹ http://i.lidovky.cz/pes/06/033/pnesd/WAG11feac_Jan_Benes.JPG

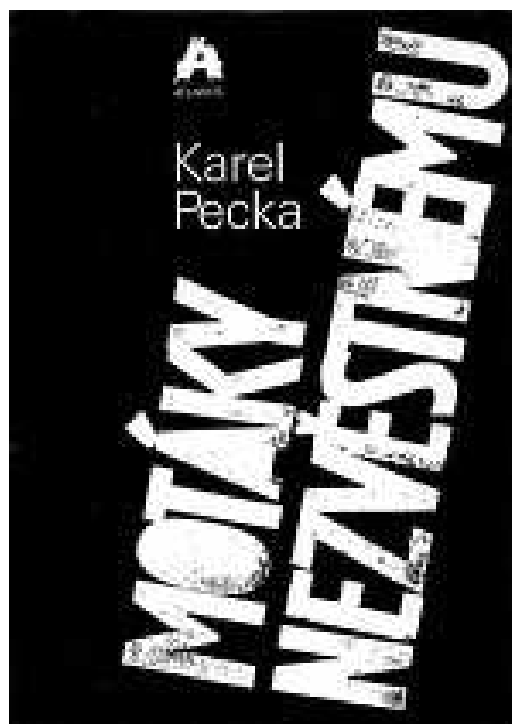
¹⁹⁰ http://images.google.com/imgres?imgurl=http://img.radio.cz/pictures/spisovatele/mucha_jirix.jpg

¹⁹¹ http://img.radio.cz/pictures/osobnosti/skutina_vladimirx.jpg

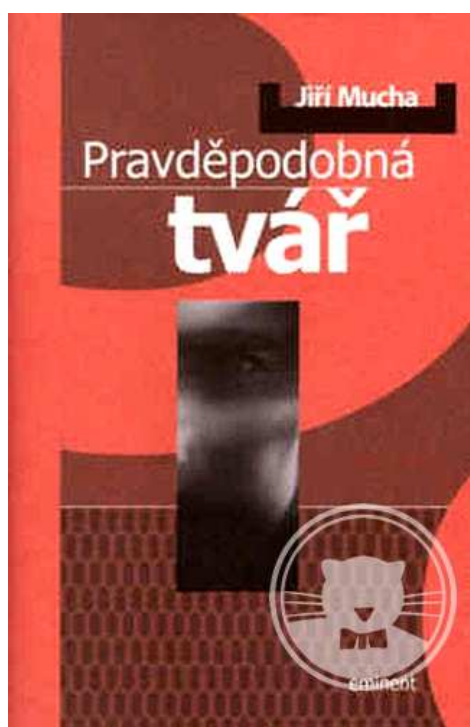
¹⁹² http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/6/64/Stransky_jiri_2007s.jpg/180px-Stransky_jiri_2007s.jpg

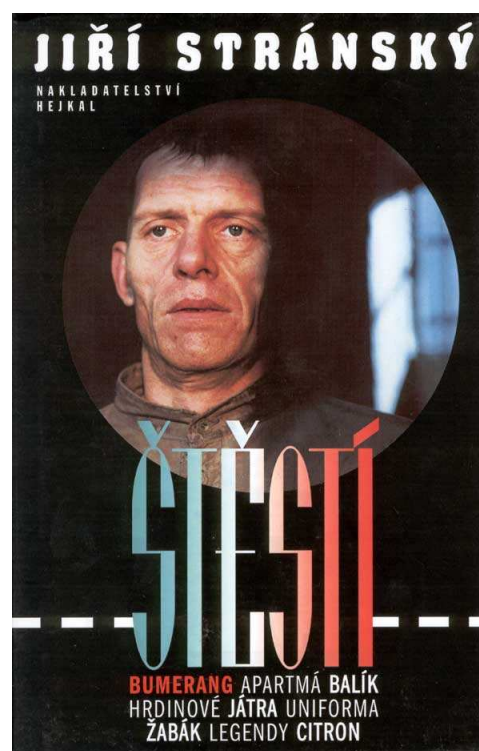
Obr. 17 Arnošt Lustig: Colette z Antverp¹⁹³

Obr. 18 Karel Pecka: Motáky nezvěstnému¹⁹⁴

Obr. 19 Jiří Mucha: Pravděpodobná tvář¹⁹⁵

Obr. 20 Jiří Stránský: Šťestí¹⁹⁶

¹⁹³ http://www.patro.cz/objects/1074743889.html?group_oid=1056990114

¹⁹⁴ <http://www.atlantis-brno.cz/inshop/autori/pecka-karel/motaky-nezvestnemu.html>

¹⁹⁵ <http://www.elegenda.sk/knihy/beletria/historicke-romany/jiri-mucha-pravdepodobna-tvar/>

¹⁹⁶ <http://www.hejkal.cz/nakladatelstvi/obalka.asp?13>

Obr. 21
Z filmu Modlitba
pro Kateřinu
Horovitzovou¹⁹⁷

Obr. 22
Z filmu Skřivánci
na niti; podle souboru
povědek Bohumila
Hrabala Inzerát
na dům, ve kterém
už nechci bydlet¹⁹⁸

obr. 23
Ze seriálu Přítelkyně
z domu smutku¹⁹⁹

¹⁹⁷ <http://www.fdb.cz/filmy-fotogalerie-26423/26667-modlitba-pro-katerinu-horovitzovou.html?PHPSESSID=bc703f200006aa7807f5dbaa8a1523c4>

¹⁹⁸ <http://www.filmopolis.cz/upload/beditor1116836525.jpg>

¹⁹⁹ http://www.televize.cz/images/fotografie/TVRevue/2007/01/6/8_1.jpg

